

Г л а в а I V

СТВАРАЊЕ И ОБЕЗБЈЕЂЕЊЕ ОПЕРАТИВНЕ ОСНОВЕ ЗА ПРИКУПЉАЊЕ ЈЕДИНИЦА НОВЈ И ЊИХОВ ПРОДОР У СРБИЈУ

Јединице 2. ударног корпуса успјеле су да до краја јула 1944. године задрже под својом контролом слободну територију у Санцаку и Црној Гори, спречавајући непријатеља у покушајима да изврши неки дубљи продор у овај простор

Овај задатак је био омогућен двомјесечним активним и упорним дјејствима јединица под командом овог корпуса источно од Лима (2. пролетерске и 3. ударне дивизије), према Рожају, Пепггеру и Сјенини, као и на сектору Пријепоље—Пљевља (5. крајишке и 37. ударне дивизије), уз истовремено ангажовање осталих његових јединица (9. црногорске бригаде и Приморске оперативне групе) на сектору Подгорица—Даниловград—Никшић. Знатну подршку овим јединицама пружили су партизански одреди на овим секторима и јединице италијанске партизанске дивизије »Гарибалди«. Динамична дјејства 29. херцеговачке дивизије на територији Херцеговине везала су у то вријеме знатне снаге окупатора-квислинга, што је такође олакшало одржавање територије у Санцаку и Црној Гори, на којој су се јединице прикупљале и припремале за продор у Србију.

По наређењу Врховног команданта НОВ и ПОЈ, до средине јула 1944. прикупиљена је и оформљена Оперативна група од 2. пролетерске, 5. крајишке и 17. источнобосанске дивизије (командант је био Пеко Дапчевић) са задатком да дјејствује према Ибарској клисури, Западној Морави и Топлици. Остале јединице 2. ударног корпуса добиле су у то вријеме задатак да дјејствима у Санцаку и Црној Гори олакшавају и обезбјеђују покрет и продор Оперативне групе према Србији, као и осталих јединица НОВ које ће преко ове територије бити накнадно упућиване на тај правац камо је Врховни штаб већ почетком јула усмјерио 1. пролетерску и 6. личку дивизију 1. пролетерског корпуса.

Јединице Оперативне групе су се на овој територији снабјеле оружјем, муницијом и опремом добијеном из савезничких складишта у Италији преко аеродрома на ослобођеној територији.

Овај велики плацдарм на којем су се прикупљале јединице Оперативне групе обезбјеђиван је непосредно на фронту, према мјесту продора и у позадини овог простора, на територији Херцеговине, Црногорског приморја и старе Црне Горе. На мјестима гдје је непријатељ покушавао да омете реализацију ове одлуке Врховног штаба, јединице 2. ударног корпуса су заједно са јединицама којима је био намијењен овај задатак нападале њемачке колоне на путевима, уништавале камионе и остала возила, разбијала четнике и милицију, браниле села од пљачке и паљевина, одбијале непријатељске испаде и нападе, и на тај начин обезбјеђивале ослобођену територију.

На ослобођеној територији Црне Горе и Санцака била је организована народна власт, са одговарајућим органима и организацијама, преко које су снабдијеване јединице, што је олакшавало њихов живот, рад и борбена дјејства, као и свестране припреме за наредне операције.

1. ФОРМИРАЊЕ ЦРНОГОРСКЕ АНТИФАШИСТИЧКЕ СКУПШТИНЕ НАРОДНОГ ОСЛОБОБЕЊА ЦРНЕ ГОРЕ

Дотадашњи успјеси јединица 2. ударног корпуса у одбрани ослобођене територије омогућили су сазивање и одржавање Трећег засиједања Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења (ЗАВНО) Црне Горе и Боке (13—15. јула 1944), на којем је донесена одлука о његовом претварању у Црногорску антифашистичку скупштину народног ослобођења (ЦАСНО), као највиши законодавни и извршни орган федералне Црне Горе, која је одлуком ове скупштине ушла у састав Демократске Федеративне Југославије.

Упоредо с успјешним борбама јединица 2. корпуса у Црној Гори у току прољећа и почетком љета 1944. одвијао се рад на сређивању и организовању живота на ослобођеној територији, организација и учвршћивање народне власти у смислу одлука Другог засиједања АВНОЈ-а и Првог и Другог засиједања ЗАВНО-а Црне Горе и Боке и њихових извршних органа, као и рад на рјешавању партијско-политичких, друштвених и војних проблема и задатака у вези с даљом мобилизацијом снага народа за коначни обрачун са окупатором и квислинзима и ослобођење земље.

Црногорски народ је већ до тада показао спремност да, у заједничкој борби са осталим народима Југославије, истраје до коначне побједе над окупатором и домаћим издајницима. То је изражавао масовним учешћем у борби и прихватањем, преко својих делегата, одлука АВНОЈ-а и ЗАВНО-а, које су му гарантовале равноправност са осталим народима Југославије.

Велики значај за Црну Гору, као равноправну федералну заједницу у оквиру Југославије, имало је Треће засиједање ЗАВНО-а Црне Горе и Боке, одржано у Колашину са почетком рада 13. јула 1944. године на којему су донесене одлуке о постављању темеља слободне Црне Горе. На овој сједници изабрано је Предсједништво ЦАСНО-а, а за првог предсједника — др Нико Миљанић.

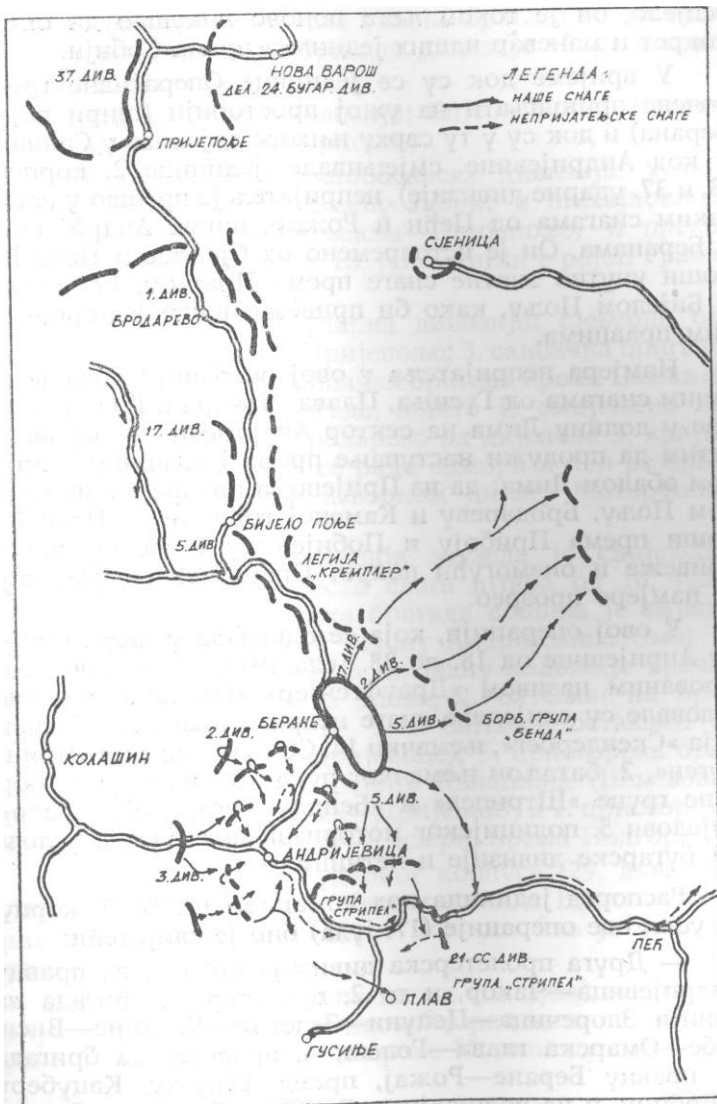
Овом одлуком ЦАСНО-а као највишег законодавног и извршног органа власти црногорски народ је дефинитивно остварио своје вјековне тежње за слободом и равноправношћу са осталим народима Југославије, постигнутим у заједничкој ослободилачкој борби под руководством Комунистичке партије Југославије. Предсједништво скупштине овлашћено је да именује Национални комитет Црне Горе (владу), као извршни и наредбодавни орган власти. Оно је руководило пословима народне власти преко постојећих, у борби створених народноослободилачких одбора. Колашинска скупштина донијела је Изјаву о правима и дужностима грађана Црне Горе. Одлуку о формирању народних судова, формирала Комисију за израду законских прописа и Вјерску комисију и одобрила дотадашњи рад Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења Црне Горе и Боке.

Одлуке ЦАСНО-а имале су огромни значај за учвршћивање народноослободилачких одбора, за окупљање црногорског народа око руководства народноослободилачког покрета да би окупатор што брже био дефинитивно поражен и истјеран из земље, а истовремено поражени и четници и остали реакционарни остаци који су са њима до краја рата сарађивали.

Овом одлуком престало је дотадашње двојство Црне Горе и Боке, пошто је ова област слободном вољом својих представника ушла у састав са федералном јединицом Црном Гором.

2. АНДРИЈЕВИЧКА ОПЕРАЦИЈА

Нијемци нису одустајали од намјере да онемогуће продор снага НОВЈ у Србију, свјесни чињенице шта је за њихове групације на југоисточном простору европског ратишта значила Србија у вријеме како су се снаге Црвене армије приближавале Балкану. Непријатељ је покушао током јула 1944. да разбије наше снаге у долини Лима и да продре у дубину ослобођене територије (Андријевичка операција), па када му то није

Андријевичка операција

успјело, он је током љета поново покушао да омете покрет и маневар наших јединица према Србији.

У вријеме док су се јединице Оперативне групе почеле прикупљати на ужој просторији (шири рејон Берана) и док су у ту сврху њихове дијелове у Санцаку и код Андријевице смјењивале јединице 2. корпуса (3. и 37. ударне дивизије), непријатељ је прешао у напад јаким снагама од Пећи и Рожаја према Андријевици и Беранама. Он је истовремено од Сјенице и Нове Вароши упутио знатне снаге према Прибоју, Бродареву и Бијелом Пољу, како би привезао наше јединице на тим правцима.

Намјера непријатеља у овој операцији била је да јачим снагама од Гусиња, Плава, Чакора и Рожаја продре у долину Лима на сектор Андријевица—Беране, а затим да продужи наступање према Колашину и лијевом обалом Лима; да из Пријепоља продре према Бијелом Пољу, Бродареву и Каменој гори, те од Нове Вароши према Прибоју и Побијенику и на тај начин привеже и ономогући покрет Оперативне групе, чије је намјере прозрео.

У овој операцији, која се одиграла у ширем рејону Андријевице од 18. до 28. јула 1944. године, под шифрованим називом »Драуфгенгер« (Вгаи^\$ап\$ег), учествовале су слиједеће снаге непријатеља: 21. СС дивизија »Скендербег«, њемачки 14. СС пук дивизије »Принц Еуген«, 2. батаљон њемачког пука »Бранденбург«, борбене групе »Штрипел« и »Бендл«, легија »Кремплер«, дијелови 5. полицијског моторизованог пука, дијелови 24. бугарске дивизије и четници.¹⁸¹

Распоред јединица под командом штаба 2. корпуса уочи ове операције (17. јула) био је слиједећи:

— Друга пролетерска дивизија била је на правцу Андријевица—Чакор, и то 2. пролетерска бригада на линији Злоречица—Цецуни—Зелетин—Улотине—Висибаве—Омарска глава—Голеш; 4. пролетерска бригада на правцу Беране—Рожај, према Турјаку, Кацуберу и Врбици, и на положајима Стожер—Градина—Симов-

181 *Енциклопедија Југославије*, књ. 1, стр. 109—110.

че—Чујовац—Дуб; 3. српска ударна бригада на простору Калудре—Беране; 1. бригада дивизије »Гарибалди« у рејону с. Штитара;

— Пета крајишка дивизија: Бијело Поље—Бродарево: 1. и 4. крајишка бригада;

— Седамнаеста источнбосанска дивизија: у покрету према Беранам између Јабукe и Михајловице прешла комуникацију Пљевља—Пријепоље, и преко Камене горе и Црног врха 18. јула стигла у рејон Граба западно од Бродарева;

— Тридесет седма ударна дивизија: сјеверно од комуникације Пљевља—Пријепоље; 3. санџачка бригада према долини Лима; 4. санџачка бригада према Пљевљима, а 8. црногорска бригада, пошто је смијењена на сектору Бијело Поље—Бродарево од дијелова 5. крајишке дивизије, прикупља се ради одмора и као резерва у рејону с. Брајковаца, изворном дијелу Матарушке ријеке.

— Трећа ударна дивизија заузела је слиједећи распоред према заповијести свога штаба од 10. јула 1944. године: 9. црногорска бригада вршила је смјену 2. пролетерске бригаде у рејону Андријевице (њен 1. и 3. батаљон упућени су да посједну положаје Грачаница—Висибаве—Омарска глава, 2. батаљон на просторију Бојовићи—Цецуне, а 4. батаљон остављен је као резерва у рејону Андријевице); 5. црногорска бригада се још налазила у рејону Колашина (Шљивовица—Башање брдо—Бабљак—Дријенка); а 7. црногорска бригада на простору Кучи—Пипери, према Подгорици.

Остале јединице 2. ударног корпуса (29. дивизија и ПОГ) налазиле су се у Херцеговини и Црногорском приморју са залећем.¹⁸² Штаб корпуса био је у манастиру Морачи.

Непријатељ је извршио напад (18. јула) према Андријевици: од Гусиња долином Злоречице и од Чакора преко Сјекирице и Баља, и преко Мурина дуж колског

182 Р. Вукановић, *Ратни пут 3. дивизије*, стр. 317—319; *Зборник*, т. III, к. 10, док. 144: операцијски дневник 2. ударног корпуса.

пута. Искористио је развучеиост 2. пролетерске бригаде и смјену њених јединица од јединица 9. бригаде које још нијесу биле у потпуности посјеле предвиђене положаје, па је током дана продро десном и лијевом обалом Лима према Андријевици, и у зору, 19. јула, принудио дијелове ових двију бригада да се повуку из овог мјеста. Слиједећег дана, 20. јула, непријатељ је продужио нагхад према Беранама и до 21. јула принудио 2. пролетерску бригаду да се повуче према Трепчи и Трепачкој ријеци, на положаје Враћа глава—Змиња глава—Волујник—Дрезга—Лекино брдо, а 9. бригаду према с. Краље и Слатина, на положаје Ковачево брдо—Рудо.¹⁸³

Борбена дјејства у овој операцији одвијала су се на слиједећи начин: 5. црногорска бригада упућена је из Колашина у рејон Трешњевика (18/19. јула) на правцу Андријевице да ојача одбрану 9. бригаде и да, ослањајући се на Трешњевик, Лису и Рудо брдо, затвори правац према Колашину. Правац према Беранама, долином Лима и од Рожаја, затварале су јединице 2. пролетерске дивизије, а због ситуације на овом сектору штаб 2. корпуса упутио је (23. јула) према Чакору и Мурини (у позадину непријатеља који је продирао у рејон Андријевице и покушавао да се пробије према Беранама) 5. крајишку дивизију преко Сјекирице, а 17. ударну дивизију преко Турјака.

У противнападу, који је почео 24/25. јула из позадине (5. и 17. дивизија) и с фронта (2. и 3. дивизија) непријатељ је разбијен у долини Лима и принуђен да се уз велике губитке повуче у правцу Пећи и Гусиња.

183 Непријатељ је нападао: 21. СС дивизија, 14. СС пук и група »Штрипел« са простора Гусиње—Мурино на правцу Андријевица—Беране; борбена група »Бендел« са простора Турјак—Кацубер ка Берама; легија »Кремплер« са десне обале Љешнице, правцем Биоча—Беране; од Сјенице и Нове Вароши према Беранама и Бијелом Пољу два батаљона пука »Бранденбург« и дијелови 5. СС полицијског пука а од Нове Вароши преко Бистрице у правцу Прибоја дијелови 24 бугарске дивизије и четници. Свим јединицама у овој операцији командовао је генерал Ото Плес, командант 5. СС корпуса, а јединицама на сектору Андријевица—Беране Шмитхубер Август, командант 21. СС брдске дивизије »Скендербег«. (*Енциклопедија Југославије*, 1, стр. 109—110).

Пошто је главни удар непријатеља био усмјерен на сектор 3. дивизије у рејону Андријевице, укратко ћемо изложити дјејства на овом правцу.

Прво је 3. дивизија бранила правац према Трешњевику, а затим изводила заједнички противнапад свим јединицама овога сектора.

Девета црногорска бригада је 17. јула вршила смјену 2. пролетерске бригаде источно и југоисточно од Андријевице, након дводневног марша (15. и 16. јула) Пипери—Кучи—Лијева Ријека.¹⁸⁴

Пошто је штаб 2. пролетерске бригаде у међувремену добио обавјештење да непријатељ намјерава да наредног дана изврши напад преко Сјекирице и Мурине према Андријевици, одлучио је да и даље на овим правцима задржи своје дијелове, како би, заједно са батаљонима 9. црногорске бригаде, који су смјењивали 2. пролетерску бригаду, задржао и одбио непријатељев напад.

Непријатељ је до зоре (17/18. јула) развио своје јединице на правцима: Велика—Сјекирица, Мурина—Улотина, Зелетин—Превија, Зелетин—Кути—Цецуне, Врмош—Коњухе и око 5 часова прешао у напад и према Андријевици.¹⁸⁵

Подржан артиљеријом и авијацијом на правцу наступања, а тенковима долином Лима (Мурине—Андријевица) успио је да током дана савлада отпор дијелова 2. пролетерске и 9. црногорске бригаде на овим правцима и да их принуди да се повуку према Баљу, Сућески и Јерињој глави. И поред упорне одбране од положаја до положаја и мјестимичних противнапада, ове јединице нијесу могле зауставити непријатеља који је наступао у неколико колона на широком фронту. Пошто је заузео Омарску главу и Висибабу на десној, и Зелетин на лијевој обали Лима, а тенковима се пробио до села Лука у долини, продужио је напад према Баљу, Јерињој глави и долини Злорјечице.

184 *Зборник*, т. III, к. 8, док. 52: релација 9. црногорске бригаде.

185 Исто, док. 354: наређење команданта 21. СС дивизије од 14. VII 1944. за напад на Андријевицу и Беране.

Током ноћи (18/19. јула) 2. и 9. бригада покушавају да противнападом зауставе и одбију непријатеља, али у томе не успијевају, па су се повукле на лијеву обалу Злорјечице, са дијеловима на линији Јериња глава—Сућеска (2. бригада), с. Обло брдо—Краље—Ковачево брдо—Рудо брдо (9. бригада).

У вези с оваквим развојем ситуације код Андријевице, штаб 3. дивизије упућује хитно из Колашина 5. пролетерску бригаду у том правцу. Њен 2. батаљон стиже у току ноћи (18/19. јула) на Трешњевик, одакле је ујутро упућен у правцу Велег крша и Пеха, а пошто су током дана стигли и остали батаљони (без 3. батаљона који је остао у Колашину за обезбјеђење), упућени су према Коњусима (1. батаљон) гдје је непријатељ био дијеловима продро, док је у рејону Трешњевика задржан као резерва 4. батаљон. Послије заузимања овог распореда 5. бригада је добила задатак да на десном крилу 9. бригаде затвори правце од Равни, Коњуха и долине Злорјечице. Командно мјесто — осматрачница — команданта 3. дивизије било је на Трешњевiku.

Непријатељ је продужио напад (19. јула) према Андријевици, одбацио дијелове 2. пролетерске бригаде из кланца Сућеска и заузео Јерињу главу, а потом прешао на лијеву обалу Злорјечице, продужио напад према Велем кршу и потиснуо са њега дијелове 9. бригаде.

Избијањем непријатеља на Баљ, на десној обали Лима, и продором његових тенкова до Андријевице, престала је непосредна одбрана овог мјеста. Све наше јединице повукле су се западно и сјеверно од Андријевице, према Трешњевiku и Треччи, са истуреним дијеловима на Зулевом броду и Велем кршу. Девета бригада се са главнином повукла на линију Обло брдо—Краље—Слатина, остављајући дијелове на раскрсници путева (на Зулевом броду), а лијево од ње заузела је положаје 2. пролетерска бригада на линији Стањево брдо—Жаљевица, затварајући долину према Треччи. Од 20. јула на простору Трешњево—Тречча—Рујиште

су 2. пролетерска и 3. спрска бригада, а иа простору Марсенића Ријека—Шекулари 4. пролетерска бригада.

Пета бригада је са линије Пех—Коњухе прешла у напад (19. јула) према Велем кршу (2. батаљон) и селу Булићима (1. батаљон), протјеравши непријатеља са Велег крша, Локвичког брда и Малеша, и продрла у долину Злорјечице, а потом запосјела положаје према Бојовићима и Цецунима (2. батаљон) и према Кутима и Врмоши (1. батаљон на линији Коњухе—Црна гора). Пошто је продором и распоредом батаљона 5. бригаде непријатељ у рејону Андријевице био угрожен с бочне стране и из позадине, он је противнападом поново овладао Велим кршем, на којем су били дијелови 9. бригаде и Допунског батаљона штаба корпуса. Непријатељ се на овом положају утврдио и организовао за одбрану, пошто је пружао тактичке погодности за контролу и обезбјеђење рејона Андријевице. Дијелови 5. бригаде са Пеха и 9. бригаде из рејона Облог брда држали су под ватреном контролом непријатеља на овом положају, онемогућавајући његове испаде и везу са позадином.

Непријатељ је (20. јула) продужио напад дуж пута Андријевица—Беране, остављајући и даље своју јачу групу у рејону Велег крша ради обезбјеђења бока јединица које су нападале долином Лима, а и ради везивања наших снага за овај положај. У околини Андријевице и на правцу наступања непријатељ је пл>ачкао напуштена села, палио куће, убијао затечене становнике.

Девета бригада се испред јачег непријатеља повукла лијевим крилом на положаје Ковачево брдо—Рудо брдо (3. батаљон), док се на десном крилу 1. батаљон задржао на положају Краље—Обло брдо, у захвату комуникације Андријевица—Трешњевик. Девета бригада је одржавала везу са дијеловима 5. бригаде удесно према Пеху. Пета бригада је покушала у току дана да заузме Вели крш, али непријатељ је успио и даље задржати положаје, иако су његови дијелови били потиснути са Малеша и Локвичког брда. Бригада је и даље остала на простору Пех—Коњухе—Равни.

Слиједећег дана (21. јула) непријатељ напада 9. бригаду на положајима Краље—Ковачево брдо—Развршје и јединице 2. бригаде према Трепчи, Марсенића Ријеци и Шекулару на лијевој и десној обали Лима. Током дана заузео је Развршје на сектору 9. бригаде, Жељевицу и Стањево брдо на сектору 2. бригаде, а затим на овом правцу прешао Трепачку ријеку и заузео Врању главу на сектору 3. српске бригаде. Напад је подржаван артшверијом и авијацијом.

Девета црногорска бригада је успјела да задржи даље наступање непријатеља на свом правцу, а 5. бригада је са својих положаја вршила стални ватрени притисак и испале на непријатеља пред собом, везујући га на тај начин за себе и олакшавајући положај и одбрану осталих јединица. Она је током дана одбила неколико напада на своје положаје, са којих је угрожавала бок и позадину непријатеља који је нападао 9. бригаду и дијелове 2. дивизије у долини Лима. Поред снажног отпора јединица с фронта, дјејство 5. црногорске са својих бочних положаја, њено стално присуство на њима, створило је несигурност код непријатељских јединица, које су покушавале да се пробију према Беранама.

Штаб 2. корпуса је истог дана у област источно од Берана упутио 17. источnobосанску дивизију, па је штаб 2. дивизије употребио своју 4. пролетерску бригаду, која се дјелимично налазила на овом правцу, у припремљеном противнападу на непријатеља који је продирао долином Лима, десном и лијевом обалом. Непријатељ је успио да се на овом правцу уклони у распоред између јединица 2. и 3. дивизије на правцу Берана, форсирао је Трепачку ријеку и захватио мањи мостобран на лијевој обали. Активном одбраном наших јединица на овом правцу непријатељ је потиснут и са неких положаја које је био заузео током дана, па је био принуђен да пређе у одбрану.

Друга пролетерска дивизија је у току ноћи (21/22. јула) извршила противнапад на непријатеља у долини Лима, са циљем да га у садјејству са јединицама 3. дивизије одбаци према Андријевици и Мурини. Међутим,

2. пролетерска и 3. српска бригада, које су пошле у напад са сектора Трепча—Врања глава, нијесу успјеле пробити непријатељску одбрану на Трепачкој ријечи, па су се ујутро вратиле на полазне положаје. На десној обали Лима 4. пролетерска бригада је овладала Шекуларом и Баљом, одакле су непријатељски дијелови пред њом одступали у долину Лима, а затим продужила напад према Сјекирици и Велики ради избијања на комуникацију Андријевица—Пећ. Бригаду су источно од Берана смијенили дијелови 17. дивизије која је заузела распоред на линији: Симовче—Радованово брдо—Бабино брдо—Дебело брдо—Калудра, са које је пошла у напад на непријатеља на простору Кацубер—Смиљевица—Мокра планина ради садјејства 2. и 3. дивизији.

Садјејство јединица 3. дивизије (5. и 9. бригада) у току овог напада није дошло до пуног изражаја, јер су оне о нападу 2. дивизије биле касно обавијештене, а њен напад је задржан на Трепачкој ријечи.

Непријатељ је током наредног дана (22. јула) напао на правце: према с. Краље, Облом брду и Рудом брду на положаје 9. црногорске бригаде, и према Беранам, лијевом обалом Лима, на којем правцу је заузео Рујиште, али је био задржан и одбачен на полазне положаје. Напад његових дијелова према 5. црногорској такође су били одбијени. Јединице 3. дивизије су крајем дана остале на својим положајима: Рудо брдо—Гњили поток—Обло брдо (9. бригада) и Пех—Коњухе (5. бригада).

Током ноћи углавном је на овом сектору владало затишје, док је 5. бригада успјела да испред себе одбаци непријатеља са Малеша и Локвичког брда, али се ујутро повукла на полазне положаје. Током дана (23. јула) наше јединице врше јак ватрени притисак на непријатељске положаје. Непријатељ се држао бранећи положаје, али је запажено и постепено извлачење његових дијелова из рејона Андријевице и пребацивање према Мурини, што је било повезано са наступањем 4. пролетерске бригаде на правцу Сјекирица—Велика.

Запазивши да је притисак непријатеља у рејону Андријевице смањен, што је било повезано са извлаче-

њем са овог правца, и да је његов покушај пробоја за Бераие пропао, наше јединице са овог сектора прелазе у све јаче нападе на ослабљене непријатељеве положаје, принуђујући га да под борбом један по један напушта. На дјејства наших јединица позитивно се одразило садјејство савезничке авијације у рејону Андријевице, која је бомбардовала њемачке положаје код Андријевице и у долини Лима према Мурина.¹⁸⁶

Задржавањем непријатељевих напада према Бераинама и избијањем наших јединица у његову позадину на комуникацији Чакор—Мурина његов положај у долини Лима, на простору Андријевица—Мурина, постао је веома тежак. Штаб 2. ударног корпуса је у тој ситуацији одлучио да ангажује све јединице са сектора Андријевица—Беране на уништавању непријатеља на овом простору, и на тај начин олакша продор Оперативне групе према Србији, против које је овај непријатељски напад био усмјерен.

За остварење ове одлуке штаб 2. ударног корпуса је издао заповијест (23. јула) јединицама овог сектора: 2, 3, 5. и 17. дивизији, да се у току ноћи и наредног дана припреме, а 24/25. јула у 21 час нападну непријатеља на својим правцима и униште га на просторији Андријевица—Мурина—Плав. Овом заповијешћу су биле одређене нападне колоне, правац њиховог наступања и задаци, као и поступак по завршетку операције:

— Седамнаеста ударна дивизија, као лијева колона, са двије бригаде затвара правац према Беранам: од Љешнице, Врбице, Турјака и Смиљевице, а једном бригадом са источних падина Мокре планине (ливаде Хаћевић) обезбјеђује од Ругова наступање 5. крајишке дивизије према Планиници и Чакору.

— Пета крајишка дивизија, ојачана са 4. пролетерском бригадом, као средња колона, напада правцима: с. Страно—Брајница пл.—Планиница—Ваганица, Чакор—Дјевојачки крш, Ровце—Јанкова глава—Дјево-

¹⁸⁶ *Зборник*, т. III, к. 8, док. 51: бојна релација 9. бригаде; Архив ВИИ, рег. бр. 26/4, к. 754: операцијски дневник 3. дивизије.

јачка пећина—Сјекирица—Жарски крш—Краманов крш—Велика, Ријека Марсенића—Пишево—Баљ—Висибаба. Задатак је ове колоне био да, пошто овлада Чакором, Планиницом, Сјекирицом, Висибабом и Баљом, упути двије бригаде у правцу Велике и Мурине, а са осталим јединицама да затвори правац од Пећке Бистрице према Чакору.

— Друга пролетерска дивизија, као десна колона, затвара правац према Беранама на лијевој обали Лима, са положаја: Рујишта—Турија—Трепча—Градина, и по избијању дијелова средње колоне на Чакор прелази у противнапад према Андријевици.

— Трећа ударна дивизија, као десна бочна колона, напада према Зелетину и с. Кутима, а потом ка Мурини, садјејствујући средњој колони, а обезбјеђујући се мањим дијеловима и на другим правцима.¹⁸⁷

Штаб 3. дивизије је својим јединицама на сектору Андријевице у вези са постављеним задацима у овој операцији наредио (24. јула):

— Петој црногорској бригади, ојачаној Допунским батаљоном штаба корпуса, да напада према с. Кутима и Зелетину, а потом нападом према Мурини да садјејствује јединицама средње колоне које нападају на овом правцу десном обалом Лима. Уколико непријатељ одступи према Плаву и Гусињу, наређено јој је да преко Визитора и Липовице продужи напад према Гусињу.

— Деветој црношрској бригади да затвори правац од Андријевице према Трешњевику и смијени дијелове 5. бригаде и Допунског батаљона према Велем кршу, а када непријатељ почне повлачење, да настави гоњење према Мурини и Плаву.

Наређењем је предвиђено да се послѣ ослобођења Андријевице, Плава и Гусиња јединице ове дивизи-

¹⁸⁷ Архив ВИИ, к. 392, рег. бр. 35-3: заповијест штаба 2. ударног корпуса од 23. VII 1944.

је размјесте: Плав—Гусиње (5. бригада и Допунски батаљон), Велика—Чакор—Планиница (9. бригада).¹⁸⁸

Дјејства јединица 3. дивизије на основу овог наређења одвијала су се:

Пета бригада је још у току ноћи (23/24. јула) упутила свој 1. и 4. батаљон преко с. Булића и Цецуна ка линији Превија—Стубица—Зелетина, са које изненадним нападом одбацује непријатеља, а потом продужава напад на Јерињу главу, на којој се непријатељ и даље задржао. Њен 2. батаљон је затворио правце од Врмоше и Гусиња.

Девета бригада је са својих положаја извршила напад (24. јула) на непријатеља који се био почео извлачити са њеног сектора, потискујући га према Андријевици. Током дана заузела је Развршје и Ковачево брдо, спустила се до изнад моста на раскрсници путева, а потом, око 19 часова, пошла према Андријевици, заузела Зуљево брдо јужно од овог мјеста, и на тај начин одсјекла и блокирала непријатељске дијелове на Велом кршу. Продирући својим дијеловима у Андријевицу један њен батаљон је упућен на Јерињу главу и Превију, одакле је непријатељ потиснут према Сућески и Улотини. На десном крилу се повезала са дијеловима 5. бригаде.

Током ноћи и наредног дана (25. јула) све јединице које су учествовале у противнападу продужиле су наступање својим правцима, гонећи разбијене непријатељске дијелове који су се повлачили уз Лим, према Плаву.

Главнина 3. дивизије продужила је гоњење непријатељских заштитних дијелова, уништавала групе одсјечених војника на правцу свог наступања, нападала бочно колоне које су одступале према Мурини. Дијелови 5. и 9. бригаде и Допунског батаљона предузели су (око 10 часова) стезање обруча и уништавање опкољеног непријатеља у рејону Велег крша, и током дана га принудили да се преда. Непријатељски дијелови са овог сектора, који су покушали да се пробију у долину

¹⁸⁸ Архив ВИИ, к. 754, рег. бр. 5/2: наређење штаба 3. дивизије од 24. VII 1944.

Злоречице, према Зелетињу и Коњусима, били су уништени или заробљени.¹⁸⁹

Крајем дана, јединице 3. дивизије су се затекле на простору Превија—Јериња глава—Сућеска (9. бригада и на линији Улотина—Зелетина—Кути—Мојан (5. бригада).

Под заштитом мрака и својих дијелова са десне обале, непријатељ је главнину својих снага из долине Лима, из рејона Андријевице, повлачио према Мурини, са циљем да се извуче у правцу Гусиња и Метохије. Међутим, избијањем јединица средње колоне истог дана и наредне ноћи (25/26. јула) на простор Велика—Плав, а лијеве колоне претходног дана на Чакор, непријатељу су пресјечени одступни правци, његове главне снаге су биле опкољене на широј просторији Мурине. Слиједећег дана настављено је стезање обруча око ове непријатељске групације, која је и даље пружала жилав отпор и предузимала на појединим правцима противнападе, а снабдијевана је муницијом и другим потребама авијацијом,

Да би се непријатељеве опкољене јединице потпуно уништиле, било је неогходно ангажовање свих наших јединица које су учествовале у овом нападу. Међутим, штаб 2. корпуса је тог дана наредио извлачење са овог сектора јединица Оперативне групе (2, 5. и 17. дивизије) и њихову хитну концентрацију у ширем рејону Берана ради извршења покрета према Србији. Ово је учињено на основу наређења Врховног штаба, да се покрет изврши што прије и да се прекине даље ангажовање ових јединица у долини Лима.

Према непријатељској групацији у долини Лима остављена је само 3. дивизија са 5. и 9. црногорском бригадом, са задатком да их својим дјејством веже за себе, затвори правац према Андријевици и Беранам, и олакша покрет и наредни задатак Оперативне групе. Повлачење Оперативне групе извршено је у вези с по-

189 У рејону Великог крша био је опкољен један батаљон 21. СС дивизије. На правцу Андријевице нападали су дијелови ове дивизије, 14. СС пук дивизије »Принц Еуген« и албанска милиција. *Зборник*, т. III, к. 8, док. 356: оперативни дневник 1. батаљона 14. СС пука.

менути наређењем Врховног штаба 25. јула. да се, не само због тешке ситуације снага НОВЈ у Србији, него и због тога да се што прије разбију четници и ојачају позиције НОП, с обзиром на постојеће крупне политичке и војне догађаје. Због тога је Врховни штаб инсистирао да се Оперативна група одмах упути на Копаоник, и даље према ситуацији.

Јединице Оперативне групе (2, 5. и 17. дивизија) прекинуле су борбени контакт с непријатељском групацијом у долини Лима 26/27. јула, и наредног дана су се прикупиле у ширем рејону Берана ради извршења покрета према Србији.¹⁹⁰ Овим су били деблокирани правци према Метохији и Гусињу, што је непријатељ наредних дана искористио, пошто јединице 3. дивизије које су остале на овом сектору нијесу биле довољне да ово спријече. Непријатељ је послје извлачења главнине наших снага прикупио своје јединице на просторији Мурина—Велика—Чакор—Плав, обезбјеђујући се према 3. дивизији са Сјекирице, Визитора, Гребена и Липовице, одакле је почетком августа повукао главне снаге (14. СС пук и дијелове разбијене 21. СС дивизије) према Пећи, док се мањи дио снага, углавном милиција, повукао према Гусињу.

Одласком јединица Оперативне групе 3. дивизија је добила задатак да затвори правце од Гусиња, Плава и Чакора према Андријевици, и од Рожаја према Беранама. У вези с таквим задатком распоредила се: 5. бригада према Мурини и Плаву (1. и 4. батаљон), према Гусињу и Врмоши (2. батаљон), док је њен 3. батаљон који је дошао из Колашина (23. јула) упућен на десну обалу Лима, заједно са 2. батаљоном 9. бригаде, према Сјекирици и Чакору; 9. бригада се пребацила у област Берана на просторију: с Драгосава (4. батаљон) према Љешници и Врбици, с Дапсић (3. батаљон) према Турјаку, Беране (1. батаљон) за обезбјеђивање аеродрома на којем је приман материјал из Барија и са којег су отпремани рањеници на лијечење у Италију. У оквиру задатка јединица 3. дивизије рас-

190 Р. Вукановић, *Ратни пут Треће дивизије*, стр. 329.

поређени су батаљони 1. италијанске бригаде дивизије »Гарибалди«, која је била поново стављена под команду штаба 3. дивизије.

Процијењени губици непријатеља у борбама од 18. до 26. јула били су око 800—900 погинулих, 200 заробљених и неколико стотина рањених, док су губици наших јединица били око 60 погинулих и око 200 рањених бораца.¹⁹¹ Непријатељ је своје губитке у овој операцији забиљежио: 100 погинулих, 303 рањена, 454 нестала. Он је губитке наших јединица процијенио на 756 мртвих, рањених и заробљених.¹⁹²

Оперативна група дивизија је отпочела наступање из рејона Берана 28. јула општим правцем: Суви До—Зуњевићи—огранци Рогозине—комуникација Нови Парзар—Косовска Митровица—Ибар, савлађује непријатељске групе (легију »Кремплер«, групу »Бендл« и дијелове пука »Бранденбург« на правцу наступања, и избија (3. августа) на огранке Рогозне и у непосредну близину Ибра, у слиједећем распореду: 5. крајишка дивизија на просторију Рудине—Кукавица, 2. пролетерска дивизија на просторију Вучја Локва—Брбериште, 17. источnobосанска дивизија на просторију Крстац—Риково. Потом 3/4. августа форсира Ибар између Косовске Митровице и Рашке, избија на Кобаоник, одакле се током дана (4. августа) повезује са јединицама НОВ у југоисточној Србији, и предузема дјejства против окупатора и четника на овом простору.¹⁹³

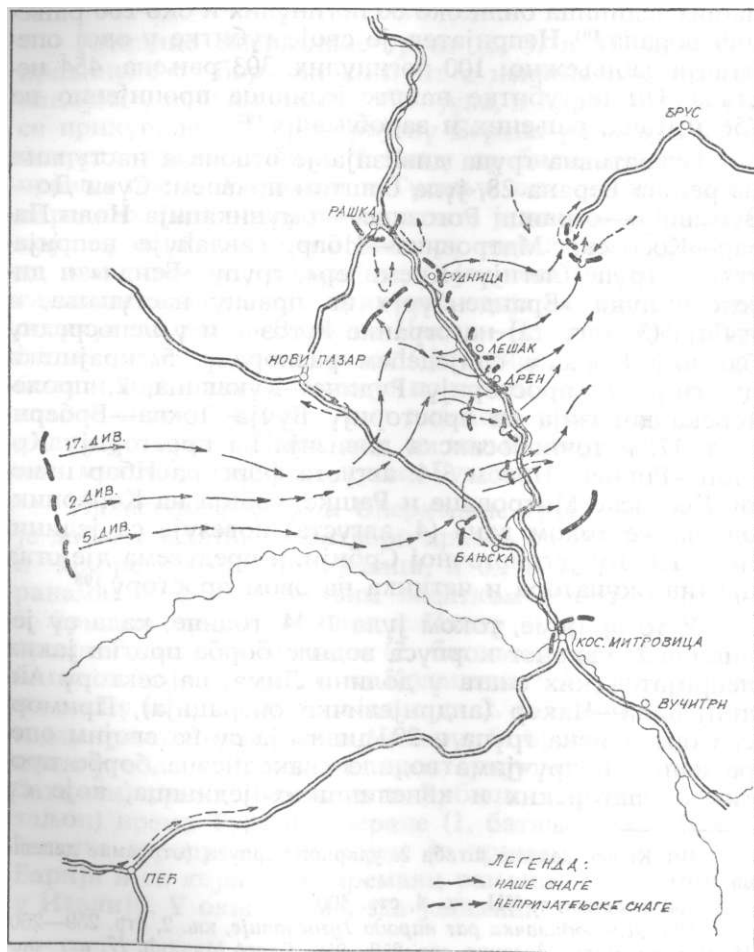
У то вријеме, током јула 1944. године, када су јединице 2. ударног корпуса водиле борбе против јаких непријатељских снага у долини Лима, на сектору Андријевица—Чакор (андријевичка операција), Приморска оперативна група и 29. дивизија су на својим оперативним подручјима водиле свакодневне борбе против окупаторских и квислиншких јединица, које су

191 Књига депеша штаба 2. ударног корпуса (отпремне депеше за ВШ).

192 *Зборник*, т. XII, књ. 4, стр. 400.

193 *Ослободилачки рат народа Југославије*, књ. 2, стр. 259—260; М. Морача. *Ратни дневник*, стр. 253—259; Глиго Мандић, *17. источnobосанска дивизија*, стр. 206.

покушавале да продру на ослобођену територију или су саобраћале комуникацијама у овим областима. Тако су јединице ПОГ изводиле диверзије на комуникацијама, нападале колоне, уништавале камионе и друга превозна средства, разбијале четничке групе по селима

Продор Оперативне групе дивизија у Србију

и у близини градова, одбијале испаде непријатеља из гарнизона и др. Борбе су вођене на путу Будва—Котор, на комуникацији Даниловград—Никшић, Тиват—Котор, Пераст—Ораховац, на Бати, на путу Цетиње—Ријека Црнојевића, одбијен је јачи напад од Требиња према Вилусима, разбијени четници код Убала и Врбања, и код Слапа на комуникацији Даниловград—Никшић. Јединице ПОГ су такође нападале непријатеља код Суторине, Рисна, Радановића, Пераста, Лепетана и других мјеста у Боки Которској. Непријатељ је реаговао стријељањем и другим репресалијама над становништвом.

Даноноћна дјејства Приморске оперативне групе прекривала су цијелу територију старе Црне Горе и Црногорског приморја, што је спријечило сваку акцију непријатеља против наших снага у овој области. Саобраћај је био потпуно паралисан што је онемогућавало маневар непријатеља са овог простора према јединицама 2. корпуса у долини Таре и Лима. Овакву активност јединице ПОГ су водиле, како током јуна када су јединице корпуса водиле борбу на лимском мостобрану, да би обезбиједиле основицу за даље продирање на исток, тако и за вријеме анријевичке операције на сектору пробоја Оперативне групе дивизија за Србију из долине Лима према Копаонику, као и касније, када је окупатор настојао да спријечи продор осталих јединица НОВ из Црне Горе и Херцеговине (1. и 12. корпус) у Србију. Активна дјејства јединица ПОГ против 181. њемачке дивизије и квислиншких формација одвијала су се углавном дуж комуникација Даниловград—Никшић—Вилуси—Грахово—Рисан и у рејонима старе Црне Горе и Црногорског приморја. Дијелови ПОГ су истовремено садјејствовали јединицама 29. дивизије у граничном појасу Херцеговине и Црне Горе и на правцу Вилуси—Требиње, која је везивала 369. дивизију и бројне четнике, домобранске и усташке формације.

3. БОРБЕНА ДЈЕЈСТВА НА ОПЕРАТИВНОМ ПОДРУЧЈУ 29. УДАРНЕ ДИВИЗИЈЕ ТОКОМ ЈУЛА 1944. ГОДИНЕ

Током јула 1944. у Херцеговини је, под контролом јединица 29. дивизије, постојала ослобођена територија, која је била чврсто повезана на простору Дабар—Фатница—Мека грудa, дјелимично повезана на територији Попово поље—Столац—Љубиње и неповезана у рејонима између непријатељских гарнизона Мостар—Невесиње—Билећа—Гацко—Требиње. На овој територији функционисала је народноослободилачка власт и војно-позадинске команде, као и остали органи и организације народноослободилачког покрета. Површина слободне територије средином јула износила је око 2.000 км². Поред јединица 29. дивизије, територију су контролисали и обезбјеђивали и партизански одреди који су били под њеном командом.

Ослањајући се на ослобођену територију, јединице ове дивизије предузимале су разноврсне акције против окупатора и квислиншких формација; нападале колоне и саобраћај на комуникацијама, блокирале и нападале гарнизоне, разбијале четничке групе, домобранске и усташке посаде. По извршеним задацима јединице су се враћале на ослобођену територију да се одморе, попуне своје редове и припреме се за нове акције. Борбе су се одвијале у непрекидном циклусу покрета и акција, што је непријатеља држало у стању узнемирености и несигурности на цијелом овом подручју.

У то вријеме јединице 29. дивизије, као и остале јединице корпуса, добијале су савезничку помоћ из Италије, бацањем из авиона и преко импровизованих аеродрома на слободним територијама. Како је ова помоћ била још недовољна, а потребе наше војске све веће због прилива нових бораца, то је и даље главни извор снабдијевања муницијом био непријатељ, а храном — мјесно становништво.

На оперативном подручју 29. дивизије од непријатељских снага у ово вријеме налазиле су се: 369. легионарска дивизија, распоређена на цијелом подручју Хер-

цеговине: између Неретве, на западу, Јадранског мора, на југу, границе са Црном Гором, на истоку, и планина Волујака и Зеленгоре, на сјеверу. Окупаторски гарнизони (посаде) налазили су се у Гацку, Невесињу и Мостару по један батаљон, док је главнина ове дивизије била у Требињу и Метковићу и према јадранској обали на овом одсјеку. Према обали су се налазили и дијелови 9. домобранског здруга, на простору Требиње—Столац—Чапљина, а на Пељешцу дијелови 118. њемачке дивизије. На овом подручју под командом штаба 369. дивизије биле су распоређене и квислиншке формације, као и једна легија италијанских фашиста. Њима је било у то вријеме повјерено обезбјеђивање жељезнице пруге: на одсјеку Требиње—Чапљина четници Требињског корпуса, а на одсјеку Завала—Хутово дијелови италијанске легије.

Непријатељ је имао прилично тачне податке о распореду јединица 29. дивизије и слободним територијама под њеном контролом. Имао је податке и о присуству јединица Приморске оперативне групе источно од Билеће и Требиња.

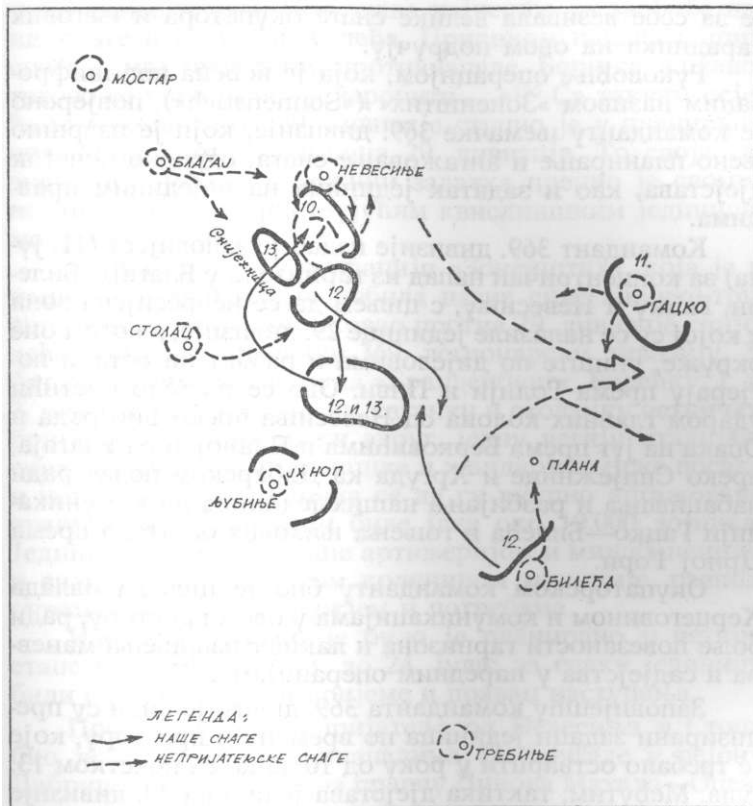
Током прољећа 1944. године, нарочито у мају и јуну, непријатељ је покушавао са разних праваца да нападне и разбије јединице 29. дивизије, које су га сталним дјевствима ометале у вршењу саобраћаја, одржавању веза између развучених гарнизона по цијелој Херцеговини и обезбјеђивању комуникацијских праваца, нарочито за маневар јединица према Црној Гори и Санцаку, гдје су остале јединице 2. корпуса водиле борбу. Окупаторске јединице су у ово вријеме биле у сталним »маказима«, са ограниченим могућностима дјевства. Непријатељ је у том периоду претрпио неколико пораза у борбама са јединицама 29. дивизије, која је почетком лjeta покушала да преузме оперативну иницијативу од непријатеља у Херцеговини, што је било нарочито потребно због операција које је непријатељ настављао у Црној Гори и Санцаку, ради везивања његових снага на овом подручју и ометања саобраћаја.

4. СНИЈЕЖНИЧКО-ТРУСИНСКА ОПЕРАЦИЈА

Крајем јуна и почетком јула 1944. јединице 29. дивизије водиле су борбе са непријатељем на широком пространству и на разним правцима: 10. бригада према Невесињу и Билећи, 11. бригада према Гацку, 12. бригада према Билећи, по повратку из јужне Херцеговине, а 13. бригада према Стоцу. Почетком јула ове јединице налазиле су се у слиједећем распореду: 10. бригада у акцији на простору Бишина—Биоград—Дрежањ, а затим на простору Џинова махала—Дрежањ, према Невесињу; 11. бригада на простору источно и југоисточно од Гацка и Автовца; 12. бригада око Билеће; а 13. бригада у рејону Сњијежнице (Дабрица), гдје је вршила мобилизацију. На простору Храсног и у љубинском срезу налазиле су се јединице Јужнохерцеговачког партизанског одреда.

У времену између 1. и 10. јула непријатељ је вршио припреме и прикупљање јединица за прелазак у акцију, не испољавајући знатнију борбену активност према нашим јединицама. У овом времену дијелови 29. дивизије, који су били оријентисани према Невесињу и Стоцу (10. и 13. бригада), дјејствовали су офанзивно ка долини Неретве и Брегаве, ликвидирали неколико усташких упоришта на овим правцима, између осталих усташко упориште Тријебањ и жандармеријску станицу у Аладинићима, и протјерали остатке непријатеља ка Мостару и Чапљини, као и групе у столачком срезу. Послије овога 10. бригада продужује са акцијама у љубинском срезу, упада на Попово поље и ликвидира жељезничку станицу Пољица, а затим се поново враћа, чистећи узгредно љубински срез и Љубомир од четничких група, на простору око Билеће, док се 13. бригада вратила на простор Хргуд—Сњијежница, одакле је затворила правце од Стоца и Благаја према Дабру. Непријатељ је из Гацка, у јачини од око 1.000 четника, усташа и Нијемаца, напао дијелове 29. дивизије на простору Кобиља глава—Степен—Казанци—Добрелица и ка Крстацу, али су га током дана јединице 11. херцеговачке бригаде одбациле према Автовцу и Гацку нанијевши му значајне губитке.

Снијежничко-трусинска операција

Њемачко командовање, прозревши намјеру Врховног штаба НОВ и ПОЈ да упути јаче снаге према Србији преко територије 2. ударног корпуса у Санџаку, предузело је током љета 1944. неколико подухвата да ово омете. У оквиру ових подухвата њемачки командант 5. СС корпуса (са сједиштем у Мостару) испланирао је и провео током друге половине јула операцију против јединица 29. дивизије на ослобођеној територији Херцеговине, са циљем да разбије ову нашу јединицу која

је за себе везивала велике снаге окупатора и његових сарадника на овом подручју.

Руковођње операцијом, која је вођена под шифрованим називом »Зоненштих« (»ЗоппепзИсћ«), повјерено је команданту њемачке 369. дивизије, који је извршио њено планирање и ангажовање снага, одредио ночетак дјејстава, као и задатак јединица на појединим правцима.

Командант 369. дивизије издао је заповијест (11. јула) за концентричан напад из гарнизона у Благају, Билећи, Гацку и Невесињу, с циљем да се испресијеца зона у којој су се налазиле јединице 29. дивизије, а потом оне окруже, униште по дијеловима и разбијени остаци потјерају према Голији и Пиви. Ово се жељело постићи ударом главних колона од Невесиња преко Биограда и Оцака на југ према Берковићима и Платој, и од Благаја, преко Срнијежнице и Хргуда ка Дабарском полу, ради набацивања и разбијања наших јединица на комуникацији Гацко—Билећа и гоњења њихових остатака према Црној Гори.

Окупаторском команданту био је циљ да овлада Херцеговином и комуникацијама у овом простору, ради боље повезаности гарнизона и лакшег извршења маневра и садјејства у наредним операцијама.

Заповијешћу команданта 369. дивизије били су прецизирани задаци јединица по времену и простору, које је требало остварити у року од 10 дана, са почетком 13. јула. Међутим, тактика дјејстава јединица 29. дивизије пореметила је план извођења операције и постављене рокове, па су се борбе на овом простору продужиле до 19^а Ја јула 1944, а да непријатељ није успио да оствари постављени циљ.¹⁹⁴

У прилогу своје заповијести командант 369. дивизије је упутио потчињеним јединицама обавјештење о непријатељу који се пред њима налази, у којем између осталог наводи: ... »29. дивизија важи као елитна јединица. До сада још није ниједанпут одлучно потучена. Потпуно влада тактиком 'малог рата' уз спретно иско-

¹⁹⁴ Зборник, т. IV, књ. 27, док. 158; заповијест команданта 369. дивизије од 11. VII 1944.

ришћавање терена. Покушава најчешће да заобиће наше снаге и да удари у лећа. Приликом напада наших снага одмах предузима противнападе. Бори се жилаво, готово се уопште не да заробити .. «¹⁹⁵ Са таквим осјећањем командант 369. дивизије ступио је у планирану операцију против јединица 29. дивизије. То своје сазнање и осјећање о тежини задатка пренио је својим потчињеним и садјејствујућим квислиншким јединицама и старјешинама.

Непријатељ је у операцији »Зоненштих«, која је у нашој историографији добила назив снијезничко-трусинска операција, ангажовао против 29. дивизије слиједеће јединице: њемачку 369. легионарску дивизију, 3. батаљон њемачког 4. пука »Бранденбург«, Билећку, 1. и 2. невесињску, требињску, гатачку и столачку четничку бригаду, 9. домобрански здруг, једну легију италијанских фашиста, разне усташке и жандармеријске посаде и четничке групе. Рачуна се да су укупно ангажоване снаге у овој операцији биле јаке око 10.000 војника. Јединице су биле ојачане артиљеријом и минобацачима и снабђевене довољном количином муниције, разном опремом и другим оружјем и потребама.

Извођење операције било је планирано у четири етапе у времену од 13. до 24. јула; за сваку јединицу били су прецизирани вријеме и правац наступања.

Почетни напад непријатеља од Невесиња и Стоца био је задржан противнападима 13. бригаде у рејону Дабрице и 12. бригаде на правцу Џинова Махала—Оцак, на сектору Невесиња, у којима су му нанесени знатни губици. Овом приликом на сектору 12. бригаде заплијенена је поменута заповијест команданта 369. дивизије од 11. јула, која је одмах достављена штабу 29. дивизије. Упознавши се са планом и правцима наступања непријатеља, штаб дивизије је извршио одговарајућу групацију и распоред јединица и дао им задатке:

— Десетој бригади да затвори правац од Билеће према Платој и Звијерињи и одржава везу са дијеловима ПОГ (2. далматинском) на правцу Пилатовац—Вилуси;

195 Исто, док. 159.

— Једанаестој бригади да затвори правце од Гацка и Автовца ка Кобиљој глави и Планој, и ка Голији, Сомини и Бањанима (Црном куку);

— Дванаестој бригади да маневрише у невесињском срезу, на простору Слато—Рогаче—Џинова махала—Трусина, да са тог простора затвара правце од Невесиња ка Дабру и Риоцу и да одржава везу са дијеловима 13. бригаде на Хргуду;

— Тринаестој бригади да затвори правац од Стоца ка Дабру, преко Дабрице, Хргуда и Влаховића;

— Јужнохерцеговачком одреду да развија активност око железничке пруге у љубињском срезу.

Идеја штаба 29. дивизије, према овој заповијести, била је: 10. бригада треба да веже Билећки гарнизон, 11. бригада напада на правцу Гацка, 12. бригада затвара правац од Невесиња према Дабру, а 13. бригада, с ослонцем на Хргуд, напада на правцима Дабрица—Подком и Столац—Љубиње, док Јужнохерцеговачки партизански одред дјејствује у позадини непријатеља и напада његове колоне које би покушале да се пробију преко Храсна и Љубиња, или преко Добромана у правцу Љубомира. У оквиру ових задатака дата је сугестија јединицама за дјејство и маневар према ситуацији која влада на терену.

План непријатеља је био: 13—15. јула снагама од Невесиња, Благаја и Домановића овладати линијом Хргуд—Студенци—Глог—Вјетрено—Придворица; 16—17. јула снагама од Аладинића—Метковића—Млиништа овладати линијом Љубиње—Братуња—Убоско—Трештеница; а нападом од Требиња и Хума линијом Милошка—Мали Тисац; 18—19. јула са линије Хргуд—Поратак—Студенци—Глог овладати линијом: Подкланац—Риоце, набацујући наше снаге на простор Плана—Корита, на снаге које од Гацка наступају на овом правцу и овладати линијом Мека груди—Троглав; 20—24. јула гонити разбијене дијелове према Црној Гори.

Окупаторско-квислиншка офанзива на територију Херцеговине почела је на заповијест команданта 369. дивизије. Рано ујутро 13. јула 1944. почеле су напад јаче непријатељске групе (колоне) од Невесиња — око 1.500

четника и Нијемаца — на 12. херцеговачку бригаду, која се налазила на простору Рогача—Трусина. Циљ ове непријатељске колоне био је да се пробије према Платној и Дабру. Овом нападу садјејствовала је друга непријатељска колона од око 1.000 војника, са простора Благај—Домановићи—Клепци, која је нападала на 13. херцеговачку бригаду на линији Хргуд—Снијежница. Иако подржан јаком артиљеријом, непријатељ у току дана није успио овладати положајима наших јединица на овим правцима, већ је задржан и дјелимично одбачен ка полазним рејонима уз веће губитке у људству и материјалу. Тако је у свом почетном нападу на дијелове 29. дивизије на правцу Невесиња и Стоца непријатељ доживио прве неуспјехе у овој операцији и имао знатне губитке, чиме је био поремећен план њеног извођења по времену и простору.

Непријатељ је у овој операцији ангажовао све расположиве снаге како би постигао планом постављени циљ. Међутим, јединице 29. дивизије су му од почетка пореметиле овај план: 12. и 13. бригада разиле су поједине непријатељске колоне још у првој етапи операције, зауставиле их и нанијеле им губитке. Непријатељ није имао успјеха ни на сектору осталих јединица ове дивизије. Међутим, он је био упоран, па је, и поред губитака које је трпио, продужио да напада на сектору Невесиња и на правцу Благај—Хргуд. Борба на овим правцима је била веома жестока, па су положаји често прелазили из руку у руке. На оба ова правца јединице 29. дивизије су заплијениле веће количине муниције, што им је у том тренутку било од велике користи, јер су биле утрошиле своје залихе. У акцијама опкољавања и заробљавања непријатељских комора нарочито су се истакле јединице 12. и 13. херцеговачке бригаде.

Непријатељском нападу од Невесиња и Благаја покушале су да садјејствују његове снаге од правца Стоца и Храсна ка Љубињу, али су их јединице Јужнохерцеговачког одреда одбациле нанијевши им веће губитке. Са овог простора протјерана је група од око 300 билећких четника који су садјејствовали снагама што су наступале од Стоца и Требиња. Непријатељску колону

од Стоца према Влаховићима задржали су и одбацили иатраг дијелови 13. бригаде. Истовремено, у рејону Билеће, 10. бригада одбија напад билећких четника ка Крстачама и Подгорју, а 11. бригада (21/22. јула) прелази у напад на сектору Гацка и успијева да овлада с. Михољачама и Автовцем и да протјера непријатеља у Гацко.

Непријатељ је свакодневно предузимао нападе од Невесиња и Благаја уз садјејство четника из Билеће. На невесињски сектор довлачио је појачања са осталих праваца. Истовремено је концентрисао снаге у Требињу и Билећи. Његов покушај да се од Требиња пробије према Вилусима ометале су јединице ПОГ, па је и на том правцу прешао у одбрану.

Штаб 29. дивизије је у овој ситуацији очекивао продужење напада непријатеља и помјерање рока завршетка операције, па је јединице упозорио на ту околност.¹⁹⁶

Због неуспјеха на правцу ка Риоцу и Дабру (од Невесиња и Благаја), непријатељ је почео са јачом концентрацијом снага на правцу Невесиња и Планае. (Јединице 369. дивизије су ојачане дијеловима пука »Бранденбург« из Метковића.) Он је на овај правац довлачио своје снаге из Стоца, Мостара и Широког бријега, као и из Гацка. Његова намјера је била да са овог правца потисне јединице 12. и 13. херцеговачке бригаде које су се упорно браниле.

Непријатељ је на простору Невесиње—Браточ—Шипачко—Биоград—Удрежње—Снијежница концентрисао снаге јачине од око 3.000 војника, углавном Нијемаца и четника. На овај правац довукао је и јединице предвиђене за напад на сектор Столац—Љубиње да би што прије потиснуо 12. и 13. бригаду и набацио их на простор Хоциће—Мека грудa—Плана, на четнике из Билеће и њемачко-усташке дијелове из Гацка.

Борбе на правцу Планае развијале су се све већом жестином. Наше јединице на овом правцу вршиле су честе противнападе, маневрисале, забацивале се ноћу

¹⁹⁶ *Зборник*, т. IV, књ. 27, док. 91: извјештај штаба 29. дивизије о борбама у Херцеговини.

и изиенада наиадале непријатеља с бочне стране и из позадине, наносећи му знатне губитке. Непријатељ није успио да наметне овим нашим јединицама фронталну борбу како би искористио надмоћност у људству и оружју. Непријатељски дијелови који су нападали од Гацка и Фазлагиха куле разбијени су на простору Шипачно—Баба планина,

Услијед веће концентрације непријатељских јединица на овом сектору, те да би се избјегло вођење фронталне борбе и велики утрошак муниције у којој се оскудијевало, по сугестији штаба 29. дивизије, обједињене су 12. и 13. бригада у Ударну оперативну групу, са задатком да се маневром извуку из фронталног додира са непријатељем који је наметао фронталну борбу и да се забаце у његову позадину, нападајући комуникацијске правце и ослабљене гарнизоне.

Ударна група 12. и 13. бригаде напустила је простор: Безђеће—Јукавац—Брезови до—Риоца и пребацила се (26/27. јула) на простор Влаховићи—Врањска—Хргуд. Непријатељ је тај тренутак искористио да се пробије од Невесиња до линије Мека Груда—Риоца.

Ударна група се са простора Влаховићи—Врањска пребацила на Снијежницу, одакле је испољила дјejства према Циновој махали и Студенцима, створивши се на тај начин непријатељу иза леђа, што га је натјерало на повлачење према Невесињу.

Када је непријатељ почео да напушта простор Риоца—Мека Груда, прешли су у напад и дијелови 10. бригаде, док су га на правцу Невесиња сачекали дијелови Ударне групе.

Непријатељ је на простору Стевановића Торине—Безђеће—Давидовићи био потучен (28. и 29. јула), послије чега је одступио према Невесињу и размјестио се на простору Биоград—Грабовица.¹⁹⁷ Ово је условило и његово повлачење са билећког правца.

Борбе су трајале до краја јула, када је непријатељ почео да повлачи снаге у гарнизоне у којима су се налазиле прије почетка операције. Његови губици у овој операцији, према процјенама наших штабова, били су:

197 Исто, док. 30, књ. 28: извјештај штаба 29. дивизије.

око 510 мртвих и преко 800 рањених и заробљених. Међу погинулима било је 15 официра. Заплијењена су 3 топа, 4 бацача, 20 пушкомитраљеза, 120 пушака, 15 машинки, 20 парабелума, 8 радио-станица, 100.000 метака и друга разна опрема и материјал. Губици наших јединица у овим борбама били су 39 мртвих и 106 рањених бораца.¹⁹⁸

Успјех маневра Ударне групе (12. и 13. бригаде) био је условљен дјејствима осталих јединица: 10. бригаде у рејону Билеће, 11. бригаде у рејону Гацка и Автовца и дијелова ПОГ који су заузели Ластву и продрли у Зупце.

Напад непријатеља завршен је 29. јула његовим потпуним сломом. Он није успио остварити свој план — да разбије јединице 2. корпуса на овом подручју, а претрпио је велике губитке. Примјеном офанзивног маневра 29. дивизија је тукла непријатеља по дијеловима, што му је онемогућило да прикупи јединице и дјејствују као цјелина. Садјејство са јединицама ПОГ било је непосредно, а са осталим јединицама корпуса у Црној Гори и Санцаку посредно. Њемачка 369. дивизија, која је носила главни терет операције, претрпјела је такође велике губитке.

5. ДУРМИТОРСКА ОПЕРАЦИЈА

ПРОДОР НЕПРИЈАТЕЉА НА ОСЛОБОБЕНУ ТЕРИТОРИЈУ ЦРНЕ ГОРЕ АВГУСТА 1944. ГОДИНЕ

Пошто у јулу 1944. године нијесу успјели да спријече прикупљање и продор првог ешелона јединица НОВЈ — 2, 5. и 17. дивизије — из долине Лима у правцу Србије Нијемци су припремили нову операцију, са циљем да онемогуће продирање других снага НОВЈ из ове области у Србију и да остваре разбијање наших снага у Црној Гори. То се, уосталом, види из директива њемачког ко-

¹⁹⁸ *Зборник*, т. III, књ. 28, док. 30: извјештај штаба 29. дивизије штабу 2. корпуса. Исто, док. 119: извјештај штаба оперативне групе штабу дивизије од 26. VII 1944.

манданта у којима се, иоред осталог, истиче да се (а) »до даљег морамо помирити са критичном ситуацијом у јужној Србији, и то због чишћења Црне Горе која је у погледу одбране морске обале важнија«; (б) »упркос концентрацији снага у јужној Србији, која је у току, командант Југоистока стоји чврсто при одлуци да са прикупљеним снагама туче непријатеља у Црној Гори. Из овога произлази да се веза Санцака са црногорском обалом, која је била месецима прекинута, мора поново успоставити. Могућност да се ова намера брзо спроведе у дело је, због смањења непријатељских снага у том рејону, повећана«.¹⁹⁹

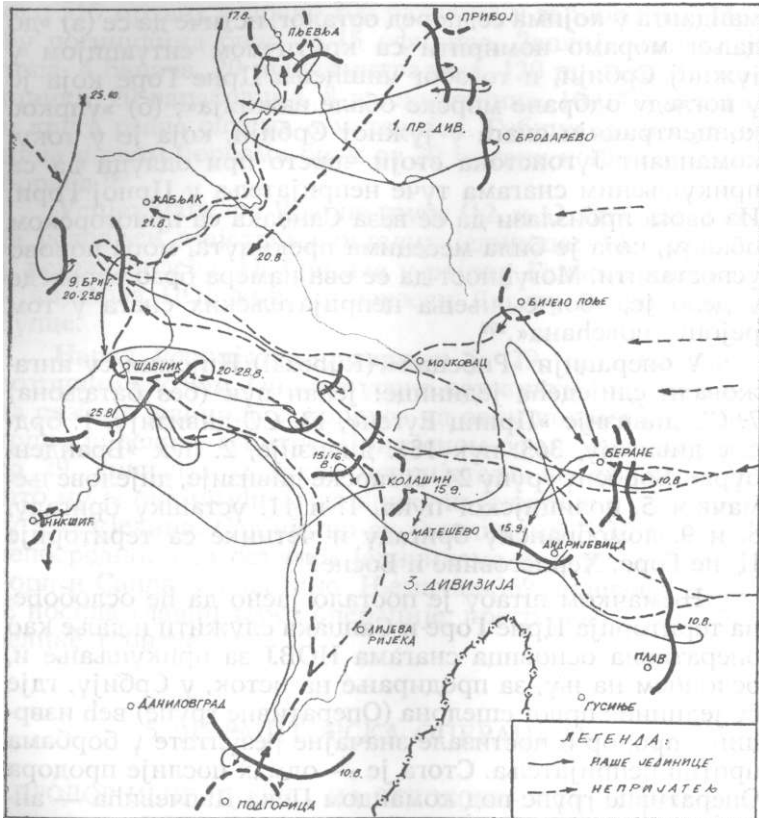
У операцији »Рибецал« (Кићегал) Нијемци су ангажовали слиједеће јединице: један пук (без батаљона) 7. СС дивизије »Принц Еуген«, 13. СС дивизију, 1. брдску дивизију, 363. пук 181. дивизије, 2. пук »Бранденбург«, Борбену групу 24. бугарске дивизије, дијелове њемачког 5. полицијског пука, 1. и 11. усташку бригаду, 8. и 9. домобранску бригаду и четнике са територије Црне Горе, Херцеговине и Босне.²⁰⁰

Њемачком штабу је постало јасно да ће ослобођена територија Црне Горе и Санцака служити и даље као оперативна основица снагама НОВЈ за прикупљање и, ослонцем на њу, за продирање на исток, у Србију, гдје су јединице првог ешелона (Оперативне групе) већ извршиле продор и постизале значајне резултате у борбама против непријатеља. Стога је — одмах послје продора Оперативне групе под командом Пека Дапчевића — ангажовало своје трупе за напад на слободну територију Црне Горе, коју су браниле јединице 2. ударног корпуса, и на територију сусједног 3. ударног корпуса, у источној Босни. На територији 2. ударног корпуса у то вријеме су се прикупљале јединице 1. пролетерског и 12. ударног корпуса, који су, као други оперативни ешелон НОВЈ — били одређени за продор у Србију.

Покрет прве Оперативне групе: 2, 5. и 17. дивизије почео је из рејона Берана према Србији 28. јула 1944. године. Одбрану ослобођене територије у Црној Гори,

199 *Зборник*, т. XII, кн. 4, стр. 499, 505 и 507.

200 *Ослободилачки* *сраг*, књ. 2, стр. 266.

Дурмиторска операција — маневар јединица 2. ударног корпуса (12. VIII—15. IX 1944)

Санцаку и Херцеговини наставиле су и даље јединице 2. корпуса, и то: 3. ударна дивизија затварала је правце од Метохије, Рожаја, Чакора и горњег тока Лима према Беранам и Андријевици, као и од Подгорице према Колашину; 37. ударна дивизија од Сјенице и Нове Вароши према Пријепољу и Бијелом Пољу; Приморска оперативна група — са сектора Даниловград—Никшић—Грахово; 29. ударна дивизија са просторије источ-

не Херцеговине. Таквим распоредом и дјејством на својим правцима јединице 2. ударног корпуса обезбјеђивале су прикупљање јединица НОВЈ и упућивање у Србију, као и изградњу и учвршћење народне и војно-позадинске власти на ослобођеној територији, те функционисање органа и организација НОП на овом подручју. Напомиње се да је положај 3. дивизије у оваквом распореду био веома осјетљив, јер је она на широком фронту затварала правце од Рожаја, Чакора и Плава ка долини Лима, и од Подгорице и долине Зете ка Колашину и долини Таре. Та осјетљивост се испојила нарочито у току операције, пошто је на себе морала примити најјаче ударе непријатеља, јер се налазила на његовом главном правцу удара, на којем је настојао да оствари везу Санцака са црногорском обалом.

Послије одласка Оперативне групе за Србију, непријатељ се почео извлачити из долине Лима, 2. августа, према Пећи и Метохији, па су јединице 3. дивизије прешле у напад и гоњење непријатеља према Гусињу, Плаву и Чакору. Као резултат овог напада ослобођени су Плав и Гусиње 5. и 6. августа, у којима су се налазили дијелови албанске милиције што су штитили одступање њемачких трупа са овог сектора.

Послије ослобођења ових мјеста, један партизански батаљон са Космета, који је дошао да се повеже са нашим јединицама у овој области, остао је краће вријеме на овом простору, као контрола ослобођеног простора и замјена јединица 3. дивизије, које су наставиле гоњење непријатеља према Чакору, гдје су избиле 6. августа. Наредних дана, штаб 5. црногорске бригаде на овом положају добио је обавјештење из позадине да непријатељ припрема напад према Андријевици и Бернама.

До 11. августа непријатељ је завршио прикупљање и развој својих јединица, а 12. августа прешао у напад на положаје 3. дивизије. И на другим правцима извршио је груписање својих снага из полазних база (Пљевља, Пријепоље, Сјеница, Рожаје, Чакор и Подгорица) за офанзивна дјејства према долини Лима и Таре и у правцу Жабљака и Шавника, у сусрет јединицама које су

на овом правцу наступале из долине Дрине и Пиве, Још 3. августа отпочео је операције од Вареша, Олова, Кладња и Рибнице према долини Дрине и Пиве, против јединица 3. и 12. ударног корпуса НОВЈ.

Да би спријечио долазак нових снага НОВ из источне Босне у Санџак у циљу маскирања снага које се припремају за продор у Србију, њемачки командант Југослава је наредио 2. оклопној армији да ангажује јединице за извођење операције »Хакфлајш« (»НаскИеизсћ«), са циљем да разбије јединице НОВЈ и спријечи њихов продор преко Дрине у Санџак и Црну Гору. У операцији која је извођена од 5. до 16. августа биле су ангазоване 13. СС дивизија »Ханџар«, дијелови 7. СС дивизије (три батаљона из 14. и 13. СС пука), 7. СС извиђачки батаљон и дијелови 7. СС инжињеријског батаљона.²⁰¹

Нијемци нијесу успјели да у овој операцији омету продор 12. ударног корпуса и 6. личке дивизије преко Дрине на ослобођену територију Црне Горе и повежу се са јединицама 2. ударног корпуса у рејону Голије и Дурмитора, гдје су узеле учешћа у завршним борбама операције »Рибецал«.

Непријатељ је успио да овом операцијом одложи продор 12. корпуса и 6. личке дивизије у Србију, али не и да их онемогући, пошто су ове наше јединице, завршетком операције »Рибецал«, извршиле пробијање на територију западне Србије, да би потом биле ангазоване у борбама за ослобођење Србије и Београда.

Према непријатељској групацији, која је наступала из Метохије, 3. дивизија имала је своје јединице на фронту код Гусиња и Чакора (5. бригада) и према Рожајима (9. бригада), као и према Пештеру и Бијелом Пољу (1. бригада дивизије »Гарибалди«). Седма бригада 3. дивизије и дијелови Зетског партизанског одреда налазили су се према Подгорици, у рејонима Куча, Пипера, Братоножића.

Непријатељ је према 3. дивизији развио слиједеће јединице: 1. брдску дивизију (два пука у рејону Чакора и један пук у рејону Рожаја) за дјелство према Андријевци и Беранама; један пук 181. њемачке дивизије и

²⁰¹ *Зборник*, т. XII, књ. 4, стр. 450.

око 2.000—3.000 четника у рејону Подгорице и Даниловграда, за дјејство према Колашину, долином Мораче, и преко Вјетерника и Матешева. Десно од 1. брдске дивизије, на простору Бихора и Пештера, развиле су се за напад борбене групе »Бендел« (два батаљона), »Штрипел« (један ојачани батаљон) и »Кремплер« (2—3 батаљона), у рејону Пријепоља једна бугарска борбена група из 24. дивизије (јачине једног пука) и њемачки пук »Бранденбург«, а у рејону Пљеваља 14. СС пук 7. СС дивизије »Принц Еуген«. Задатак ових непријатељских јединица био је да са ових праваца дјејствују преко Бијелог Поља и Бродарева, од Пријепоља и Пљеваља, ка јужном Санцаку и долини Таре, у сусрет 1. брдској дивизији, која је наетупала са истока, и 7. СС дивизији, која је наступала са запада из долине Дрине и Пиве према Дурмитору, са циљем да на овом простору опколе и униште снаге НОВЈ.

Непријатељ је у овој операцији развио јаке снаге, тако да је само према 3. дивизији био десетоструко јачи (25.000—30.000 војника). Овакво бројно преимућство пружало му је предност за брзе продоре у распоред јединица 3. дивизије, које су браниле широки фронт (60—70 км) у долини Лима, и 10—15 км према Подгорици и долини Зете), и за замјену и потхрањивање својих првих ешелона током борбе. У ту сврху располагао је транспортним средствима, што му је олакшавало маневар. У оваквим условима 3. дивизија је била принуђена на одступни маневар у дубини од преко 100 км, уз примјену задржавајуће и упорне одбране, с тим да у погодној ситуацији изврши прегрупацију јединица и да се забаца у позадину непријатеља.

Непријатељ је према јединицама 3. дивизије на овом сектору прешао у напад 12. августа из рејона Чакора и Рожаја на правцу Андријевице и Берана, принудивши 5. црногорску бригаду (која је била развијена на широком фронту према Чакору) на повлачење према Андријевици. Непријатељ је брзо продирао и инфилтрирао се у њену позадину, што јој је онемогућило повезану и упорну одбрану на овом правцу. Користећи комуникацију Чакор—Мурина за пребацивање трупа во-

зилама, непријатељ је брзо продирао лимском долином и угрозио положаје 5. бригаде на десној обали ријеке. Послије жестоких борби на обје стране Лима (код Велике, на Приједорској глави, Сјекирици код Шекулара и на Баљу, код Грачанице и Крушева, на Визитору, Јерињој глави и Жулевом брду) непријатељ је успио да разбије одбрану 5. бригаде на правцу Чакора и продре долином Лима до Андријевице (преко Шекулара и Баља и преко Визитора и Комова). Пета бригада је до зоре 13. августа одступила на линију Трепча—Трешњевик, одакле је затворила правац према Матешеву и Колашину.

Непријатељ је истога дана пошао у напад и од Рожаја према Беранам, на сектор 9. црногорске бригаде и 1. бригаде дивизије »Гарибалди«, успјевши да пробије одбрану ових јединица и да већ слиједећег дана прије подне мањим дијеловима продре у Беране. Девета бригада и 1. италијанска бригада су се послије упорних борби на овом правцу пребациле са свим својим дијеловима на лијеву обалу Лима, јужно од Берана, на положаје Црни врх—Градина, а затим, пошто је непријатељ напао и ове положаје, на линију: Говеће брдо—Локва—Бјеласица, одакле су затвориле правце од Буча и Лубнице, преко Бјеласице и Троглава, према Колашину и долини Таре.

Пошто је заузео Андријевицу и Беране, непријатељ је продужио наступање преко Трешњевица и Бјеласице према Матешеву, Колашину и Мојковцу, потискујући на овим правцима јединице 3. дивизије. Подржаван артиљеријом и авијацијом, и ослањајући се на своје моторизоване дијелове дуж комуникација, непријатељ је 13. августа послије подне заузео Ковачево брдо, Трешњевик, Рудо брдо и Лису, и спустио се преко Трешњевица и с. Бара на правцу Матешева.

Дводневна дјејства непријатеља и правци његовог наступања открили су његове намјере: да се што прије пробије у долину Таре, у рејон Матешева, Колашина и Мојковца, те да на тај начин раздвоји јединице 3. дивизије, а затим их почесно туче. Налазећи се на сектору 3. дивизије, штаб 2. корпуса прозreo је намјере непри-

јатеља, па је одлучио да се област јужиог Санцака и долине Таре постепено евакуише, пружајући непријатељу што јачи отпор према Сињајевини и Дурмитору, уједно се користећи на овом правцу тактички погодним линијама за одбрану, залажући се на појединим тачкама и одсјецима фронта упорно, толико колико је потребно, да се заштити евакуација рањеника и становника, као и да се обезбиједи одговарајући маневар јединица за повољнија дјејства. Трећој дивизији су стављени у изглед за маневар положаји по дубини на линијама: лијева обала Таре, између Мојковца и Матешева, масиви Сињајевине и Јаворја, источне падине Дурмитора и Војника.

Преко Андријевице ка Матешеву и Колашину нападали су 97. и 98. пук 1. брдске дивизије, а преко Берна и Бјеласице њен 99. пук, док су из долине Зете и од Подгорице нападали дијелови 181. њемачке дивизије и четници Павла Буришића.

Непријатељ је 14. августа продужио наступање дуж комуникација Трешњевик—Матешево, одакле је дио снага упутио на југ према с. Јабуци, у сусрет својим јединицама које су нападале од Подгорице, док је главном снага продужио нападе долином Таре према Колашину. Непријатељска колона, која је нападала од Берна преко Бјеласице, продужила је наступање према Мојковцу и Колашину, али услијед јачег отпора 9. бригаде на Бјеласици, а 5. бригаде на Равном Кључу, Кобиљој глави и Шљивовици, није успјела да заузме Колашин и Мојковац, иако је продрла у долину Таре сјеверно и јужно од Колашина. Крајем овог дана (14. августа) и током наредне ноћи (14/15. августа) јединице 3. дивизије напустиле су положаје на десној обали Таре и заузеле положаје на њеној лијевој обали, на одсјеку између р. Пјешћанице и с. Дријенка (5. бригада), између Маркова брда и Сјерогошћа (9. бригада и 1. италијанска бригада дивизије »Гарибалди«). Оваквим распоредом наших јединица затворени су правци из долине Таре према Црквицама, Горњој и Доњој Морачи, Липову и Сињајевини.

Непријатељ који је 13. августа прешао у ипад од Подгорице, пробио је 15. августа одбрану 7. омладинске бригаде и Зетског одреда, који су затварали правце ка Матешеву и Прекобрђу, преко Вјетерника и долином Мораче, и принудио их да се преко Пипера, Роваца и Лебршника повуку према Међурјечју и Доњој Морачи, гдје су се у рејону Црквина повезали са дијеловима 5. црногорске бригаде.

Непријатељ је једновремено од Чакора и Рожаја пошао у напад на 3. дивизију, од Пештера према Бијелом Пољу на дијелове 37. дивизије (8. црногорске бригаде), а од Јадовника, Пријепоља и Пљеваља према Црном врху, Бродареву и Каменој гори на 1. пролетерску дивизију (која је, водећи на путу борбе, стигла из западне Босне и прикупљала се у Санцаку ради покрета у Србију у састав 1. пролетерског корпуса). Првог дана напада успио је да се на правцу Бијелог Поља пробије до села Ивања, гдје је до 14. августа задржан од дијелова 8. црногорске бригаде (са линије Змињац—Јасен—Затон). Исто тако, непријатељски напад на дијелове 1. пролетерске дивизије био је задржан до тога дана, али је крајем дана непријатељ успио да се пробије јужно од Пљеваља према Левер-Тари, прешао затим у напад јачим снагама од Пријепоља и принудио све наше јединице да се уз борбу повлаче из долине Таре и јужног Санцака, координирајући ово повлачење са дјеловима јединица 3. дивизије које су одступале долином Мораче и преко Сињајевине.

Пошто није успио да преко Бјеласице, Трешњевица и Вјетерника раздвоји и разбије јединице 3. дивизије, непријатељ се припремио да их нападом од Колашина, Мојковца и долином Мораче према Јаворју набаци на Сињајевину и кањон Мораче и да их на овој просторији, у садјејству са својим јединицама које су наступале од Пљеваља и долине Пиве, опколи и уништи, обухватајући овим маневром уједно и остале јединице НОВЈ, које је са запада потискивао ка овој просторији (6. личку пролетерску дивизију и 12. ударни корпус). Пошто 12. корпус и 6. дивизија нијесу успјели да се пребаце преко Дрине у Србију, били су принуђени да

из источие Босне крену на југ, према Црној Гори. Непријатељ је задавао велике тешкоће овим јединицама пошто је унапријед знао њихове задатке и покрете, јер је имао шифру и знао сва наређења која су добијали од Врховног штаба и њихове извјештаје које су они њему упућивали

Пошто је претходно изјутра 15. августа ушао у Колашин и Мојковац, непријатељ је напао положаје 3. дивизије на западној обали Таре, у рејону Колашина, и заузео Бабљак и Марково брдо, потискујући дијелове 5. бригаде према Липову и Вучју. Са мостобрана код Колашина, који је проширио и на њега пребацио јаче снаге са источне обале, продужио је напад и принудио 3. дивизију на даље одступање на линију: Гусањ—Лучка гора (9. бригада), Блатина—Доње Вучје—Црквина (5. бригада), према Горњој Морачи и Јаворју (7. бригада), затварајући правце према Боану и Шавнику.

Наступајући даље долином Мораче и Таре, пошто је дио снага упутио од Мојковца према Добриловини, непријатељ је тежио да избије у позадину наших јединица, да би спријечио њихово повлачење преко Сињајевине. Међутим, јединице 3. дивизије предузеле су обезбјеђење на својим боковима и повлачење од линије до линије по дубини, са циљем да се непријатељ што дуже задржи и онемогући продор према Жабљаку и Шавнику и да добије потребно вријеме за евакуацију већег броја рањеника који су оптерећивали јединице и спуватавали њихов маневар.

Евакуација рањеника авионима за Бари (Италија) вршена је из Берана и Негобућа, а затим, када је у ова мјеста продро непријатељ, са Брезана код Шавника. На територији 2. ударног корпуса поред рањеника из његових јединица налазили су се рањеници из јединица Оперативне групе — 12. корпуса, 1. и 6. дивизије. За њихово обезбјеђење и евакуацију биле су одговорне јединице 2. корпуса.

Јединице 3. дивизије су се под јаким притиском непријатеља повукле у току ноћи (15/16. августа) на положаје: Јаворова глава—Борова глава (9. бригада), Јабланов врх—Савина греда—Вратло—Градиште (5. брига-

да), с тим што је слиједећег дана 5. бригада, да би избјегла дјејство непријатељске артиљерије, одступила на линију Мали Старац—Вратло—Градиште.

Једновремено са нападом преко Липова према Вратлу, непријатељ је нападао преко Горњег Вучја према Градишту и десно преко Сињајевине правцем Лишка гора—Јабланов врх—Јаворова глава—Штитатица—Борова глава—Кравар. И на овим правцима дијелови 5. и 9. бригаде продужили су јак отпор, вршећи честе противнападе, а затим су се повлачили на нове положаје са којих су задржавали и успоравали наступање непријатеља. Услијед наступања непријатеља од Мојковца преко Добриловине и угрожености са тих праваца, 9. бригада се крајем дана повукла на линију: Печарец—Корман—Страчница, с тим што је 7. бригади наређено да са линије: Семол—Јаворје—Дебела гора затвори излаз из долине Мораче и да се повеже са дијеловима 5. бригаде V рејону Градишта.

Док је према лијевом крилу и центру 3. дивизије 17. августа гхрикупљао снаге и припремао се за напад на 5. и 9. бригаду, непријатељ је на њеном десном крилу потиснуо дијелове 7. бригаде од Доње према Горњој Морачи и Јаворју, гдје се већ прикупила главнина ове бригаде и посјела положаје, с тим што је један њен батаљон упућен према Црвеном Ждријелу и Лукавици да онемогући продор четника на овом правцу.

На основу развоја ситуације на овом правцу 3. дивизија је — рагласно наређењу штаба 2. корпуса — повукла своје јединице на нове положаје: 5. бригада — да затвори правце гхрема Горњој Буковици и Шавнику; 9. бригада, према Добром долу, да затвори правце од Језера; 7. бригада — да са простора Јаворје—Лукавица затвори правце од Мораче, Роваца и никшићке жупе.²⁰²

202 Девета бригада се 18. августа пребадила на просторију Провалија—Седло, гдје је остала и иаредног дана; 5. бригада је током дана остала на положајима Мраморје—Старац—Снијежница, али их је под притиском непријатеља, током ноћи, морала напустити и повући се према долини Буковице и Тушине. Седма бригада је повукла дијелове из Горње Мораче и Јаворја, а један батаљон је упутила на Лолу, да затвори правац од Горње Мораче.

Деветнаестог августа непријатељ је потиснуо десно крило 5. бригаде, угрозио њене положаје између Бабина врха и Тимара, и принудио је да се током ноћи повуче на западну обалу Буковице, гдје је заузела положаје између Горње Буковице и р. Тушиње. Непријатељски напад преко Дугог дола и Драгољ поља према Сљемену и Осућенику задржали су дијелови 9. бригаде са ових положаја, а десно према батаљону 9. бригаде непријатељ је привлачио снаге из долине Мораче и припремао се за напад на овом сектору, док су њени батаљони са Лоле и Лукавице затварали правце од Боана и Шавника.

Пошто је аеродром на Негобући, код Жабљака, био угрожен, онемогућено је даље отпремање рањеника за Италију. Непријатељ је наступао од Санцака преко Сињајевине и из долине Пиве према Дурмитору, па је штаб 2. корпуса, предузео кораке да се оспособи пољана у рејону Шавника код с. Брезана за слијетање авиона и прихват рањеника. Пошто је непријатељ угрожавао и ово подручје, наредних неколико дана настале су жестоке борбе на свим правцима за његово обезбјеђење. Тако је 3. дивизија, са линије Дурмитор—Шавник—Војник—Гвозд, упорном одбраном задржавала даље наступање непријатеља и спречавала продор у долину Комарнице, а затим се прикупила на Јаворку и југозападним обронцима Војиика за извршење продора у позадину непријатеља и маневар преко Мораче и Таре ка долини Лима. За извршење овог задатка вођене су — у посљедњим тренуцима пред евакуацију рањеника — одсудне борбе са јаким непријатељским снагама које су са разних праваца угрожавале ову просторију. У току ових борби штаб и јединице 2. корпуса су се повезали са јединицама 6. дивизије и 12. корпуса које су одступале под борбом пред непријатељским јединицама што су наступале из долине Пиве према Дурмитору, па је у даљој фази борбе остварено садјејство свих наших јединица на овом подручју, а то је условило и ивољан исход ове операције и за слиједећи маневар послије евакуације рањеника. У овим критичним тренуцима по рањенике нарочиту упорност и активност испољиле су јединице 3. и 6. дивизије, које су задржале непријате-

ља и онемогућиле му да се пробије ка просторији гдје се прикупљало, а затим укрцало преко 1.000 рањеника и болесника, који су транспортовани за Италију са 36 савезничких авиона које је обезбјеђивало педесет ловаца.

Непријатељ је упорно бранио положаје које је заузео, па су покушаји наших јединица да га противнападом одбаце били неуспјешни. Јединице 3. дивизије су морале неколико пута да се послуже оваквих противнапада повуку на полазне положаје (дијелови 5. и 7. бригаде), али ни непријатељ није имао већих успјеха. Јединице ове дивизије су се 20. августа налазиле на положајима: Штулац—Дурмитор—Горња Буковица (9. бригада), Гракала—Ковачево брдо—Слатина—ушће Тушиње (5. бригада), Млечно брдо—Крновско поље—Крновска глава (7. бригада), док се на положају Превиш—Турија налазио Пратећи батаљон штаба 2. ударног корпуса.

Непријатељ је овог дана (20. августа) јачим снагама избио на Јаворје, од Крње Јеле и Горње Мораче, и принудио 1. и 4. батаљон 7. бригаде да се повуку према Крнову. Затим је продужио напад према Горњој Буковици и Провалији, али је заустављен од дијелова 9. бригаде, док је на правцу 5. бригаде избио на Тимарско поље.

Тога дана среле су се непријатељске јединице, које су наступале из долине Таре (дијелови 7. СС дивизије и пука »Бранденбург«), са дијеловима 1. брдске дивизије, која је наступала преко Сињајевине, после чега је продужила према Шавнику и Жабљаку, у сусрет јединицама које су наступале из долине Пиве према Дурмитору (дијелови 13. СС дивизије).

Слиједећег дана (21. августа), непријатељ је продужио напад на јединице 3. дивизије, заузео Ковачево брдо на сектору 5. црногорске бригаде, а десно, непосредним простором између ње и 7. бригаде, долином Тушиње и преко села Малинског, пробио се у Шавник. У току дана непријатељ није испољавао јаче дјелство према 9. црногорској бригади, док је напао батаљоне 7. бригаде на просторији Лола—Штирни до—Лукавица и принудио их да се повуку на положаје Боровник—Млечно брдо—Крново—Крновска глава. На овом правцу не-

пријатељ је овладао Острвицом и Штирним долем. Пета бригада је потом, због продора непријатеља у Шавник, упутила своје дијелове на Превиш и Турију сјеверно и западно од Шавника, да ојача одбрану Пратећег батаљона 2. корпуса на овом правцу, док су остали њени батаљони заузели положаје лијево од цесте Шавник—Жабљак, до десног крила 9. бригаде, која је одржавала везу са 6. личком дивизијом на простору Дурмитор—Пирни до.

Двадесет други август био је критичан дан: непријатељ је вршио притисак са свих страна, док су савезнички транспортни авиони, под заштитом ловаца, слијетали на Брезну и укрцавали рањенике. Непријатељ је у зору напао батаљоне 9. бригаде на Штоуцу, Дурмитору и Седлу и принудио их да се повуку на положаје Лојаник—Бољ; 5. бригада је са својих положаја на Гракалима и Ивици зауставила наступање непријатеља на овом правцу и са истих обезбјеђивала повлачење 9. бригаде. Својим дијеловима, упућеним сјеверно од с. Комарнице, послужила је за прихват дијелова 9. бригаде са Лојаника и Боља, а дијеловима је контролисала долину Придворице код Шавника, повезујући се са дијеловима 7. бригаде на правцу Војника и с. Мокрог.

Пошто је тога дана извршена евакуација рањеника са Брезна (1.059 рањеника и болесника, 16 савезничких официра и 3 члана енглеске војне мисије),²⁰³ 3. дивизији и јединицама дивизије »Гарибалди« је наређено да пребаци све своје дијелове на лијеву обалу Комарнице. Тако су током ноћи и слиједећег дана (23. августа) све јединице 3. дивизије, под заштитом својих мањих дијелова, извршиле пребацивање преко ријеке и прикупљање у рејонима Живе и Јаворка (9. бригада), на правцу Јаворак—Јасеново поље (5. бригада), док је 7. бригада заузела положаје: Островица—Крнова глава—Крушевица—Јаблан брдо—Мокре косе, а слиједећег дана и Командирово брдо и Градишку пољану, са којих је зауставила напад четника од Крнова и Ееранића горе. На правцу Јаворка повукле су се јединице дивизије »Гари-

203 *Ослободилачки рат*, књ. 2, стр. 271.

балди«, као и штаб корпуса са приштапским јединицама.

Непријатељ је напао од Бијеле и Шавника на положаје 7. бригаде, да би је потиснуо са овог правца и повезао се са четницима Павла Буришића у рејону Неранића горе, али је задржан све до ноћи. То је омогућило прегрупацију 7. бригаде и прикупљање осталих јединица 3. дивизије на простору Прага (Студена—Раћево), за извршење противнапада и продор преко Лукавице и Крнова према долини Мораче и Васојевићима.

Трећа дивизија је у овој операцији имала тежак и одговоран задатак. У току 12 дана успоравала је наступање бројно јаким непријатељских снага, од Чакора и Рожаја до Дурмитора и Војника, примјењујући разне облике одбрамбених дјејстава у оквиру укупног одступног маневра, срачунатог на избјегавање непријатељског плана опкољавања и уништавања. Задаци које је дивизија имала у овом маневру принудили су њене јединице да при одступању од линије до линије примјењују одбрану са слабијим и јачим степеном упорности. мањом и већом ангажованошћу на појединим правцима и секторима. Поред већих губитака које је нанијела непријатељу и успоравања његовог наступања, створила је потребно вријеме за евакуацију рањеника, становништва, покретне имовине, народне власти и војно-позадинских органа и установа са ослобођене територије Црне Горе и Санцака. Поред тога, остваривши у завршној фази ове операције садјејство са јединицама 1. пролетерског и 12. ударног корпуса у разбијању непријатељског напада у области Дурмитора и Војника, створила је повољне услове не само за свој маневар према истоку, него и за маневар јединица 1. пролетерског корпуса преко Санцака и 12. ударног корпуса преко Дрине, према Србији.²⁰⁴

204 Прва пролетерска дивизија је извршила покрет из рејона Пљеваља према Побигенику и Прибоју, прешла Лим 20/21. августа у рејону Бање (прибојске) и ослободила Прибој. У вези с овим непријатељ је повукао са правца Дурмитора своја два пука ради употребе против 1. пролетерске дивизије. Ово је олакшало одбрану наших јединица на Дурмитору, па је то искористио и 12. ударни корпус да се пребаци на лијеву обалу Пиве и прикупи и одмори своје јединице

За вријеме непријатељске офанзиве према Дурмитору на 3. дивизију и на друге снаге нашег корпуса, остале јединице 2. ударног корпуса биле су на својим подручјима веома активне, блокирајући непријатељске гарнизоне и ангажујући знатне непријатељске снаге, спречавајући их на тај начин да се интензивније ангажују у тим и слиједећим борбама, нарочито у предстојећој дурмиторској операцији.

Тако су јединице 29. дивизије, дјејствујући у источној Херцеговини, нарочито на комуникацију Требиње—Билећа—Гацко—Невесиње, онемогућавале испаде и дјејства њемачке 369. дивизије и квислиншких формација у овој области; јединице Приморске оперативне групе дјејствима на комуникације Даниловград—Вилуши—Грахово—Рисан и у области старе Црне Горе и приморја везивале су главне снаге њемачке 181. дивизије и јединица под њеном командом, као и квислиншке формације на овим подручјима; јединице пак 37. ударне дивизије дјејствовале су у западном Санцаку на простору између Лима и Таре, а затим између Лима и Увца, нападајући непријатељске колоне које су наступале према Дурмитору, подржавајући и обезбјеђујући покрет наших јединица које су се преко ове територије пребацивале у Србију.

Ова активност јединица 2. корпуса била је од великог значаја и помоћи нашим јединицама, које су биле директно ангазоване у борбама на правцу Дурмитора. Њихова дјејства су омогућила да се, по завршетку дурмиторске операције, појача активност против неприја-

у рејочу Голије, док је 6. дивизија 21. августа по одступању из долине Пиве, са линије Николин до—Вуков до—Суводо (Код Плужина), задржала напад непријатеља из долине Пиве до евакуације рањеника, повезујући се на Дурмитору са 3. дивизијом, а послеје овога пошла за 1. пролетерском дивизијом десном обалом Пиве, прешла Тару 25. августа код Варде, а потом продужила према долини Лима, и до краја августа спојила се са 1. пролетерском дивизијом у рејону Златибора. Дванаести ударни корпус је кренуо 24. августа правцем: Голија—Зеленгора—Миљевина—Јахорина—Јабука, преко комуникација Вишеград—Сарајево и Рогатица—Соколац, одакле је продужио ка рејону Старог Брода на Дрини, гдје је стигао 4. септембра и пребацио се преко Дрине у Србију 6. септембра. *Ослободилачки рат народа Југославије*, књ. 2, стр. 273.

теља на цијелом оперативном подручју 2. корпуса и да се ослободе нове, до тада још неослобођене територије. Оваква активност олакшала је и маневар наших јединица после дурмиторске операције и њихово забацивање у позадину непријатеља, који није имао више снага да их ангажује на разним правцима и на широком подручју.

У дванаестодневној маневарској одбрани јединица 2. корпуса, посебно 3. дивизије, уз садјејство јединица 1. и 12. корпуса, непријатељ је заустављен у области Дурмитора, пошто је претрпио знатне губитке на правцима свог наступања, што је омогућило евакуацију великог броја наших рањеника за Италију и извлачење из борбе, а потом покрет наших јединица за Србију (1. и 12. корпуса). Штаб 2. корпуса је у оваквој ситуацији повукао 3. дивизију са фронта према непријатељу на Дурмитору и упутио је преко Штитова и Роваца у позадину непријатељских снага које су наступале према Дурмитору са задатком да поново ослободи територију коју је била принуђена да напусти, и да из позадине напада непријатеља на комуникацијама у овој области, да руши мостове, уништава четнике и маневрише на овом простору, а потом, зависно од ситуације, да развија офанзивна дјејства у разним правцима. Под команду штаба 3. дивизије, ради ојачања, стављена је 1. бригада дивизије »Гарибалди«, док су двије бригаде ове дивизије упућене у рејон Велимља, под команду Приморске оперативне групе. Да би се олакшао маневар 3. дивизије, 6. црногорској бригади је наређено да затвори правце од Никшића и врши притисак на овај њемачки гарнизон. Бригада је за овај задатак била ојачана артиљеријом и пионирима из приштапских јединица корпуса.

По наређењу штаба 2. корпуса, све јединице 3. дивизије су се до зоре, 24. августа, повукле из долине Комарнице и са Брезне, и током дана се прикупиле на просторији Студена—Раћено (5. бригада) — Прага (9. бригада) — Јасеново поље (1. италијанска бригада дивизије »Гарибалди«) — Командирово брдо—Градачка пољана—Гвозд (7. бригада), одакле су наредне ноћи прешле у напад и покрет преко комуникације Крново—Гвозд..

Све јединице 3. дивизије су благовремено извршиле прикупљање у одређеним рејонима и извиђање и упознале се са задацима и правцима наступања, које је извршено у току ноћи (24/25. августа. Док су 5. и 9. бригада прешле без борбе комуникацију и избиле 25. августа на одређену просторију (Коњско—Кутско брдо—Штитово), 7. бригада је у рејону Ееранића горе у току ноћи напала и до зоре потпуно разбила један пук четника под командом Павла Буришића, који се припремао да изврши напад на наше јединице у овом рејону, али га је ова бригада предухитрила својим нападом. Седма бригада је последице ове акције продужила покрет према Прибатовом долу, како јој је било наређено. После краћег застанка и одмора, 3. дивизија се пребацила на просторију Роваца и Доње Мораче, гдје је затекла и разбила мање групе четника, а затим се хитно упутила у долину Таре према Колашину, Матешеву и Трешњевику, и пошто је у овој области напала четнике који су били у ирикупљању и ослободила Колашин, 27. августа, продужила је са својим јединицама ка долини Лима, разбијајући групе четника које су покушале да дају отпор, те је до краја мјесеца (31. августа) поново ослободила Беране, Андријевицу и Мојковац, а непосредно за тим и Бијело Поље.

Избијањем јединица 3. дивизије у долину Таре и Лима поново је ослобођена територија коју су наше јединице држале прије непријатељске офанзиве, осим Матешева и комуникације Матешево—Подгорица, коју су Нијемци још задржали под контролом.

Ослобођењем Колашина, Мојковца, Шавника, Андријевице, Берана и Бијелог Поља јединице 3. дивизије су успјешно извршиле добијени задатак. Ради обезбјеђења и контроле ослобођене територије и нормализације стања које је било поремећено непријатељском офанзивом, поново је развијена свестрана политичка активност међу становништвом ове области, да би се пружила помоћ народноослободилачким одборима и војно-позадинским органима да поново дођу на своја мјеста и наставе рад. Њене јединице су заузеле распоред који је најбоље одговарао таквим потребама и из-

вршењу наредних задатака као што су: проширење слободне територије продором на нова подручја, изненадни напади и препади на дијелове непријатеља источно од Лима, у јужном Санцаку и у рејону Матешева, као и на комуникацију Матешево—Подгорица, те чишћење ослобођене територије од заосталих четничких група сакривених у теже приступачним планинским рејонима.

Завршетком операције »Рибецал« Нијемци су повукли јединице које су у њој учествовале и употребили их на другим правцима. Прва брдска дивизија, која је представљала главну снагу у овој операцији, шућена је у источну Србију да затвори долину Тимока, због продора Црвене армије у Румунију и Бугарску, одакле се очекивало њено пребацивање преко Дунава у Србију. Друге снаге ангажовали су према Оперативној групи НОВЈ, која је продирала преко Златибора и Дрине ка западној Србији.

Непријатељ је у дурмиторској операцији, као и у противнападима наших јединица од 24. августа до краја мјесеца, претрпио губитке од око 2.000 мртвих, рањених и заробљених војника, а заплијењена је велика количина муниције и разне војничке опреме.²⁰⁵

БОРБЕНА ДЈЕЈСТВА НА ОПЕРАТИВНОМ ПОДРУЧЈУ ПРИМОРСКЕ ОПЕРАТИВНЕ ГРУПЕ

За вријеме дурмиторске операције јединице ПОГ су вршиле активна дјејства на свом оперативном подручју против њемачке 181. дивизије и квислиншких формација под њеном командом. Та дјејства су се изводила углавном дуж комуникација Даниловград—Никшић—Вилуси—Грахово—Рисан и у рејонима старе Црне Горе и Црногорског приморја. Дијелови ПОГ су истовремено садјејствовали јединицама 29. дивизије у граничном појасу Херцеговине и Црне Горе и на правцу Вилуси—Требиње.

²⁰⁵ Књига депеша штаба 2. ударног корпуса; оперативни дневник корпуса.

Од иочетка августа 1944. непријатељ је покушавао да јединице Приморске оперативне групе разбије и одбаци од комуникација и тако обезбиди везу између гарнизона и омогући слободу акције својих јединица. Четници су нападали, ослањајући се на окупатора, ради пљачке и терорисања становништва у Кривошијама, Прекорници, Љуботињу и селима око Никшића и Даниловграда и дуж комуникација у овом крају. Противнападом јединица ПОГ (2. далматинске и 6. црногорске бригаде, дијелова Зетског, Никшићког и Ловћенског одреда) успјешно су сузбидени упади непријатеља и нанјети му знатни губици.

Дијелови ПОГ (6. црногорске бригаде) напали су (2. августа) непријатељску колону од око 700 војника (Нијемаца, италијанских фашиста и четника) која је покушала да се пробије од Даниловграда према Никшићу. Напад је извршен на сектору Селиште—Богмиловићи и непријатељ је одбачен према Даниловграду уз губитке око 50 мртвих и рањених. Истога дана одбачен је непријатељ из рејона с. Милојевића, који је покушао да се из Богетића пробије до нападнуте колоне да би јој указао помоћ. Дијелови ове бригаде су током дана нанали непријатељске посаде и у другим селима дуж ове комуникације и нанијели им губитке. Непријатељ је одбачен и са Вардишта према Никшићу.²⁰⁶

Међутим, он се поново прикупио и пошао у напад (4. августа), тако да је дошло до борбе код с. Ржишта и Обадовог бријега (на комуникацији Богетићи—Даниловград). Непријатељ је одбачен према Даниловграду уз веће губитке, одбијен је и напад из рејона Творила, а пропала су и два покушаја непријатеља да се од Даниловграда пробије за Никшић.

Дијелови 181. дивизије, ојачани са неколико батерија артиљерије и у садјелству са четницима из правца Требиња, напали су (5. августа) положаје 2. далматинске бригаде у рејону Добри дуб—Клобук и принудили их да се повуку на положаје Скорча Гора—Броћанац—

206 Архив ВИИ, к. 398, рег. бр. 25/1-2: оперативни дневник штаба 6. бригаде.

Илијино брдо. Пошто су у напад ступили и четници из Грахова, 2. бригада је била принуђена да одступи.²⁰⁷

Непријатељ је током августа извео више акција против јединица ПОГ: напао (6. августа) дијелове 6. бригаде и Зетског одреда у рејонима Веља глава—Кунова глава; затим положије 2. далматинске дуж комуникација Осјеченица—Трубјела—Подбожур—Јабука и успио да се пробије (9. августа) у Никшић; дијелови 181. дивизије и билећки четници напали су положије ове бригаде и у рејону Вилуса и заузели ово мјесто.

Јединице ПОГ су успјешно парирале овим непријатељевим дјејствима и одржале иницијативу напада. Тако су дијелови 6. бригаде напали непријатеља на простору Плешевац—Триглав—Околишта и одбацили га у правцу Осјеченице, а дијелови ове и 2. далматинске бригаде напали су (8/9. августа) Нијемце и четнике на сектору Грахово—Вилуси и одбацили их уз губитке, па у продужењу напада поново ослободили Осјеченицу (9. августа), разбивши претходно непријатеља код Трубјеле.

У садјејству са јединицама 29. дивизије јединице ПОГ су извршиле противнапад (9/10. јула) на непријатеља на простору Подбожур—Загора—Грахово (око 2.500 Нијемаца и четника), који је послјије вишечасовне борбе одбачен према Требињу и Грахову. Јединице ПОГ су ослободиле поново Вилусе и све раније напуштене положије (Илијино брдо—Савино брдо—Загорак—Осјеченица).

Све до краја августа јединице ПОГ су изводиле нападе и противнападе, нарочито на комуникацији Никшић—Даниловград и Никшић—Грахово. Поред окупаторских јединица нападима су биле обухваћене и четничке групе, које су још покушавале да се одрже. Дијелови 6. бригаде нанијели су непријатељу још неколико јачих удара у рејону Осјеченице, код Грахова, у рејону Горњег Поља, код Никшића. Све до продора 1. пролетерског и 12. ударног корпуса за Србију јединице ПОГ

²⁰⁷ *Зборник*, т III, кв. 8, док. 352: операцијски дневник 2. далматинске бригаде; АВИИ, к. 397, рег. бр. 5/45: депеше ПОГ.

су биле веома активне на свом сектору, за који су биле приковане знатне снаге окупатора и квислинга.

У току дурмиторске, као и претходне андријевичке операције, активним дјевствима на свом подручју јединице ПОГ су онемогућавале непријатељеве планове, што је било од велике користи за дјевства јединица 29. дивизије у Херцеговини, и оних наших јединица које су преко Санџака и Црне Горе продирале према Србији. Интензивна и разноврсна дјевства ПОГ у цијелом овом периоду имала су велики оперативно-стратегијски значај за даља дјевства и задатке 2. ударног корпуса и осталих јединица НОВЈ из стратегијског ешелона Врховног штаба, које су се усмјеравале према истоку у завршне операције за ослобођење земље. Осим тога, јединице ове оперативне групе ће и даље имати значајну улогу у области Боке Которске и Црногорског приморја, као и у саставу дјевстава осталих јединица корпуса за коначно ослобођење Црне Горе и ових области. Оне су омеле покушаје четника да се групишу у Црногорском приморју и Дубровнику и повежу с избјегличком владом. Јединице ПОГ су, поред осталог, извршиле рушења и запречавања на комуникацијама у овој зони ради ометања повлачења окупаторских јединица са југа Балкана. Непријатељ је на сектору ПОГ током августа 1944. имао губитке од око 700 погинулих, рањених и заробљених војника.

БОРБЕНА ДЈЕВСТВА НА ОПЕРАТИВНОМ ПОДРУЧЈУ 29. УДАРНЕ ДИВИЗИЈЕ

Операције непријатеља у источној Босни и Црној Гори дале су подстрека његовим јединицама у Херцеговини, нарочито четницима, да врше испаде из гарнизона против јединица 29. дивизије и партизанских одреда на овом простору, са тежњом да овладају комуникацијама у овој области и успоставе чвршћу везу између својих гарнизона, како би их могао укључити, по плану команданта Југоистока, у операцију »Рибецал« против јединица НОВЈ које су продирале преко ове територије према Србији. Задатак који је примила 369.

легионарска дивизија од команданта Југоистока био је да потисне 29. дивизију («Црвену») према сјевероистоку, у циљу спречавања њеног наступања у правцу Никшића и Шавника.

Непријатељ је имао у плану да набаци јединице 2. и осталих корпуса НОВ на планинске масиве Пиве и Дурмитора, да их на овом тешко проходном простору опколи и уништи. У ту сврху имао је намјеру да ангажује снаге из Херцеговине — 369. легионарску дивизију, четнике, домобранске и усташке формације из ове области, са линије: пл. Његош—Чемерно—Гацко—Билећа—Требиње—Грахово, садјејствујући снагама које су наступале са истока (1. брдској дивизији) против осталих јединица 2. корпуса (3. и 37. дивизије и дивизије «Гарибалди») потискујући их према Дурмитору и Пиви.

Послије завршетка снијежничко-трусинске операције јединице 29. ударне дивизије су поново заузеле распоред за одбрану ослобођене територије у источној Херцеговини: 10. бригада према Билећи, 11. бригада према Гацку, 12. бригада према Невесињу, 13. бригада према Стоцу. Јужнохерцеговачки одред налазио се на својој територији у јужној Херцеговини, углавном око Требиња и Љубиња, и затварао правце према слободној територији, садјејствујући осталим јединицама дивизије. Дијелови 10. бригаде били су у оперативној вези са јединицама ПОГ у рејону Билеће и Вилуса, које су биле ангажоване према Требињу, Грахову, Даниловграду и Никшићу.

Према 29. дивизији непријатељ је имао, поред 369. легионарске дивизије, јединице 9. домобранско-усташке бригаде и 9. домобранске посадне бригаде, и четнике Невесињског и Требињског четничког корпуса.

За вријеме припрема и у току непријатељске операције «Рибецал» јединице 29. дивизије вршиле су стални притисак према непријатељским! гарнизонима и нападе на комуникације у Херцеговини, чиме је било онемогућено јаче ангажовање непријатељских снага из ове области према осталим јединицама 2, 1. пролетерског и 12. ударног корпуса. Јединице ове дивизије вршиле су извиђање и пратиле кретање и припреме непријатеља за

операцију, па су у вези с тим предузимале одговарајуће акције иа својим секторима против јединица 369. легионарске дивизије и херцеговачких четника који су желели да искористе ову операцију за своје циљеве. Како у току припрема непријатеља за ову операцију тако и у току њеног извођења, током августа, јединице 29. дивизије покривале су својом активношћу цијело оперативно подручје Херцеговине.

Непријатељ је извршио јачу концентрацију снага у гарнизонима источне Херцеговине ради дјејства у правцу Бањана и дубину Црне Горе, према Пиви и Дурмитору. Током операције неколико пута је покушао да испадима из Билеће и Гацка потисне јединице 29. дивизије на овом правцу, али су сви покушаји били разбијени и одбачени. Јединице 29. дивизије су затим вршиле повремене нападе на непријатељева упоришта око ових гарнизона и присиле га на дефанзивно држање у утврђеним гарнизонима. Поред одбијања испада из Билеће и Гацка јединице ове дивизије су у међувремену, у току непријатељске операције, нападале непријатељеве колоне које су покушавале да се пробију комуникацијама Невесиње—Столац, Столац—Љубиње и Требиње—Билећа. У свим овим покушајима непријатељ је трпио знатне губитке у мртвим и рањеним од дијелова 29. дивизије, посебно 13. бригаде и Јужнохерцеговачког одреда.

Резултати борби јединица 2. удариог корпуса у Херцеговини и Црној Гори, у којима су учествовале и јединице 1. пролетерског и 12. ударног корпуса у завршној фази непријатељске операције и продора Оперативне групе дивизија у Србију, допринијели су неуспјеху окупаторско-квислиншке операције »Рибецал«. То су јединице НОВЈ искористиле да упуте и свој други оперативни ешелон (1. и 12. корпуса) за Србију. Томе је и 29. дивизија дала знатан допринос.

Послије ове операције окупаторске јединице у Херцеговини оријентишу се према долини Неретве и Приморју, остављајући мање гарнизоне у источној Херцеговини. Тиме су створени услови да 29. дивизија отпочне на свом оперативном подручју противофанзиву за

ослобођење градова. Њене јединице су већ 1. септембра ослободиле Гацко, чиме су створени услови да се преко аеродрома у овом мјесту јединице ове дивизије боље снабдијевају савезничком помоћи из Италије, што је било од великог значаја у припремама за ослобођење Херцеговине.²⁰⁸

БОРБЕНА ДЈЕЈСТВА 37. УДАРНЕ ДИВИЗИЈЕ У САНЦАКУ И ОБЕЗБЈЕБЕЊЕ ПРОДORA 1. ПРОЛЕТЕРСКОГ И 12. УДАРНОГ КОРПУСА У СРБИЈУ

Јединице 2. ударног корпуса својим успјешним дјевствима у дурмиторској операцији разбиле су покушај окупаторског командовања да омете пребацивање јединица НОВЈ преко Црне Горе и Санцака за Србију.

У свом покрету из источне Босне јединице 12. ударног корпуса (16. и 36. НОУ дивизија) и 1. пролетерског корпуса (1. и 6. дивизија), које су биле захваћене непријатељским подухватом »Рибецал«, под борбом су се повукле према ослобођеној територији 2. ударног корпуса у Херцеговини и Црној Гори, гдје су прихваћене од јединица овог корпуса.

На ослобођеној територији 2. ударног корпуса омогућено је прикупљање, сређивање послје тешких борби, одмор и припрема јединица 1. и 12. корпуса за извршење задатака које је пред њих поставио Врховни командант НОВЈ.

Половином августа (16. августа), у току непријатељске офанзиве у Црној Гори, дијелови 29. херцеговачке дивизије прихватили су јединице 6. личке дивизије у рејону с. Изгора (сјеверно од Гацка), камо су се послје борби у источној Босни биле пробиле. На овом правцу у долини Сутјеске иста дивизија прихватила је и јединице 12. ударног корпуса, који је такође под јаким непријатељским притиском одступио овамо из источне Босне. Наше јединице биле су преморене и исцрпене тешким борбама против окупаторско-квислиншких форма-

²⁰⁸ *Зборник*, т. III, књ. 28, док. 112: извјештај штаба 29. дивизије од 30. VIII 1944.

ција, које су трећег августа отпочеле своју операцију на овом подручју против ових снага и јединица 3. ударног корпуса.

Покрет и дјејства ових јединица били су у то вријеме оптерећени великим бројем тешких и лакших рањеника (неколико стотина). Обавијештен о борбама и покрету ових јединица преко штаба 2. корпуса, штаб 29. дивизије је у правцу Изгора, Сутјеске и Зеленгоре упутио са гатачког правца своју 11. бригаду, која се повезала са јединицама ових корпуса када су избиле на ову просторију. Јединице ове бригаде су благовремено извршиле повезивање и прихват јединица, а затим са осталим јединицама 29. дивизије обезбиједиле њихов боравак, одмор и припреме за даљи покрет у шири рејон Голије и пивске жупе.

Наредних дана, послије тродневног одмора, ове јединице су биле ангажоване са јединицама 2. ударног корпуса у борбама у области Голије и Пивске планине: 6. личка дивизија је ангажована (21. августа) на Пивској планини да затвори правце са сјевера, из долине Дрине и Пиве ка Дурмитору, а 12. корпус у рејону Голије и Сомине (Вратковићи—Крастац—Вишњића до) да онемогући продор непријатеља у области пивске жупе, гдје су се прикупљали рањеници ових јединица ради евакуације са Брезана. Поред борбених задатака на овим теренима, јединице су се припремале за даље маршеве и покрет према Србији, који је извршен послије завршетка борби у области Дурмитора.

Територију на којој су се ове јединице одмарале, нарочито јединице 12. корпуса док је трајао неопходан предах и одмор, и док се вршила евакуација рањеника за Италију обезбјећивале су јединице 29. дивизије: према Гацку и Невесињу (11, 12. бригада), према Сшцу (13. бригада) и према Билећи (10. бригада). Ови правци обезбјећивани су и током завршних борби у области Дурмитора и Пивске планине, као и за вријеме припрема и извршења марша ових јединица кроз Санџак и источну Босну према долини Лима, Златибору и пл. Тари у Србији. Важан задатак у овом обезбјеђењу имала је 11. херцеговачка бригада у рејону Гацка, која је затва-

рала правац преко Равна у долину Пиве и пивску жупу. Под заштитом овог обезбјеђења јединице 12. корпуса су се могле без тешкоћа крајем мјесеца (27/28. августа) пребацити преко комуникације Невесиње—Гацко према Борчу и Зеленгори, да би, послје неколико дана (4. септембра), прешле преко Дрине (у рејону Вишеграда) у Србију.

Упорном одбраном јединица 2. корпуса (3. дивизије и италијанске дивизије »Гарибалди«) у рејону Дурмитора и на Комарници спријечен је продор непријатеља са истока у доњи ток Таре и долину Пиве, те на Пивску планину и пивску жупу, гдје су се прикупљале јединице 12. корпуса и 6. личке дивизије, што су оне искористиле да се у наредним данима припреме и изврше маршеве и пробијање према Србији.

Тридесет седма НОУ дивизија 2. ударног корпуса је обезбјеђивала покрет ових јединица преко Санцака према Србији: она је у то вријеме дјејствовала у западном Санцаку на простору између Таре и Лима, и подржала пребацивање јединица 1. и 12. корпуса преко Лима а затим дјејствима између Лима и Увца, њихово пребацивање у Србију. Јединице 37. дивизије су бочно нападале непријатеља када је наступао према Дурмитору, а затим су обезбјеђивале покрет 1. пролетерске дивизије, ангажујући своје снаге према Пљевљима, Пријепољу, Прибоју и Рудом. Тако су њени дијелови (8. црногорска бригада) обезбјеђивали даљи покрет 1. пролетерске дивизије све до избијања на Златибор код Ужица, садјејствујући јој у борби за вријеме покрета, са простора Мокре Горе.

Ангажованост непријатеља у рејону Дурмитора и успјех 1. пролетерске дивизије продором преко Лима искористила је 6. личка дивизија да се одлијепи од непријатеља на Дурмитору, кога су нападале и задржавале јединице 3. дивизије. То јој је омогућило да се раније назначеним правцем пребаци преко Таре, а затим, крајем августа, преко Лима код Прибојске бање, и избије на Златибор, гдје се повезала са 1. пролетерском дивизијом.

У току завршних борби у рејону Дурмитора 12. ударни корпус је такође извршио обилазни маневар преко Голије и Бјелашнице, између Гацка и Невесиња, па даље, преко Зеленгоре и комуникације Каликовик—Фоча, прешао почетком септембра комуникације Вишеград—Сарајево и Рогатица—Соколац и пребацио се преко Дрине, у рејону Вишеграда, на планину Тару, одакле је наставио даљи продор у Србију.

Продор јединица 1. пролетерског и 12. ударног корпуса у Србију био је од огромног значаја за даљи развој НОБ у овом дијелу наше земље, гдје су њемачке и четничке јединице још улагале крајње напоре да задрже продор јединица НОВЈ, а гдје је већ била продрла Оперативна група дивизија НОВ, крајем јула и почетком августа, преко Копаоника.

Јединице 2. ударног корпуса одиграле су значајну улогу у обезбјеђивању продора 1. пролетерског и 12. ударног корпуса у Србију: прихватањем јединица на ослобођеној територији Херцеговине и Црне Горе, обезбјеђивањем њиховог одмора, снабдијевања муницијом и оружјем, преузимањем од њих рањеника који су спутавали маневар јединица, припреме и извршење покрета. То је омогућило да јединице ових корпуса потпуно изврше задатке по плану Врховног штаба, који је њима руководио непосредно и преко штабова 2. и 12. корпуса, у току дурмиторске операције и марш-маневра према Србији, све до њиховог избијања на Златибор и Тару.²⁶⁹

Јединице 37. ударне санџачке дивизије имале су важан задатак и улогу у обезбјеђивању продора 1. пролетерског и 12. ударног корпуса у Србију. Док су остале јединице 2. корпуса: 29. дивизија у источној Херцеговини и 3. дивизија у рејону Дурмитора, прихватиле, током непријатељске операције »Рибецал«, јединице ових корпуса и борбом створиле услове за њихов одмор, снабдијевање, ослобађање од рањеника и припреме за марш-маневар према Србији, јединице 37. дивизије су дјелствима на простору западног Санџака, према Пљевљима и Пријепољу, и у долини Таре, Лима и Увца, обезбије-

диле њихов даљи иокрет и продор према Златибору, Чајетини и западној Морави.

У првој половини августа, за вријеме трајања дурмиторске операције против осталих јединица 2. корпуса, 37. дивизија се налазила са својом 3. и 4. бригадом на десној обали Лима, ослободила је Рудо и Прибој, напала Нијемце и четнике на овом простору и одбацила их преко р. Увца ка Златибору. Њен распоред половином августа (14. августа) био је: 4. бригада: Црни врх—Равно брдо—Црквиште; 3. бригада: у рејону с. Штрбаца, остали дијелови дивизије у рејону Забрдних Тоца, на лијевој обали Лима, док је њена 8. црногорска бригада у то вријеме била стављена под команду 1. пролетерске дивизије.

У вези с наређењем Врховног штаба, који је преузео непосредно командовање овом дивизијом, и штаба 2. ударног корпуса, који је усклађивао покрете и садјејства јединица, на свом оперативном подручју, извршено је пребацивање јединица 37. дивизије (3. и 4. бригаде) на лијеву обалу Лима ради прихвата 1 пролетерске дивизије и њеног обезбјеђења при продирању овим правцем према Србији. Пребацивање јединица 37. дивизије на лијеву обалу Лима извршено је у току ноћи (14/15. августа) преко моста код Прибоја. Послије преласка на супротну обалу бригада је заузела распоред: 4. бригада положаје: с. Маржић—с. Забрдни Тоци—с. Бабине, а 3. бригада положаје с. Голеша—с. Грабе. Обје бригаде су се поставиле према комуникацији Пријепоље—Пљевља, одакле су контролисале правце према Бистрици, Рудом, Пљевљима и Пријепољу. Са ових положаја јединице дивизије су пошле у напад (17/18. августа) на непријатеља у рејонима Пријепоља, Сељашнице, Јабуре и Михајловице, чиме су створиле могућност да 1. пролетерска дивизија и 8. црногорска бригада, која јој је била потчињена, изврше покрет правцем Камена гора—Јабурка—пл. Побигеник, а затим нешто касније да пређу на десну обалу Лима. Затим се 8. црногорска бригада поново укључила у састав своје 37. дивизије. Послије ове борбе јединице 37. дивизије су се повукле у долину Лима. Овдје је укључена у састав 37. дивизије новофор-

мирана 5. санџачка бригада (формирана 21. августа 1944. од бораца из пљеваљског и бјелопољског среза).

По наређењу Врховног штаба, који је преузео непосредну команду над 37. дивизијом у току цробоја 1. пролетерског и 12. ударног корпуса према Србији, она је требала поново да пређе на десну обалу Лима и дјејствује на простору Нова Варош—Голија—Златибор, и садјејствује 1. пролетерској која се пробија према Златибору. Јединице 37. дивизије су се пребациле на десну обалу ријеке у току ноћи између 20. и 21. августа. У исто вријеме Нијемци пребацују своје снаге од Пријепоља према Прибоју и Новој Вароши (21. августа). Дијелови 3. Санџачке бригаде нападају једну непријатељску колону у рејону Бистрице и носе јој губитке. Пошто су се пребациле преко Лима (у току 22. и 23. августа) 3. санџачка и 8. црногорска бригада заузимају распоред на просторији Јабланица—Бијело брдо—Увац, а 4. и 5. бригада на простору између пута Бистрица—Кокин Брод и ријеке Увца, док се 1. пролетерска дивизија пребацила (23. августа) на просторију Борова глава—Доброселица. Ради обезбјеђења ове просторије штаб 37. дивизије наређује својшм јединицама: 8. бригади да извиђа правац Прибој—Вишеград и поруши пут од Увца до Добруна, 3. бригади да извиђа у правцу Семегњева и сектор Вардиште—Мокра гора. Четврта бригада добила је задатак да затвори правац од комуникације Бистрица—Кокин Брод према Увцу и врши извиђање према Прибојској Бањи, а 5. бригада се налазила у резерви у рејону с. Радоиња.

У току 25. и 26. августа дијелови њемачке дивизије »Принц Еуген« напали су положаје 8. бригаде, али је она уз садјејство дијелова 3. бригаде противнападом одбацила непријатеља према Бијелом Брду и нанијела му, по оцјени наптих штабова, губитке од око 100 мртвих и рањених војника, при чему је заплијењена већа количина муниције, наоружања и разне опреме. Истог дана јединице 4. бригаде напале су непријатељску колону на путу Бистрица—Нова Варош уништивши јој четири камиона, а дијелови 3. бригаде порушили су мостове

и тунеле на прузи Мокра Гора—Вардиште (25. и 26. августа).

Непријатељ се у то вријеме користио комуникацијама у Санцаку и обављао саобраћај: Пријепоље—Бистрица—Нова Варош—Кокин Брод—Ужице, док су се јединице 1. пролетерске и 37. дивизије налазиле на простору између Лима и Увца, неподесном за маневрисање. Међутим, оне су се активним ангажовањем према непријатељу и на комуникацијама успјеле задржати потребно вријеме на овом простору и прихватити 6. личку дивизију која се налазила око Челебића на путу за правац: Ковач—Побијеник—Калафати—Рутоши. У том циљу 37. дивизија упућује 3. и 4. бригаду на простор Чигота—Муртеница—Негбина—Радоиња—Ругоши да дјелују на комуникацију Бистрица—Нова Варош—Кокин Брод—Бела Река—Љубиш, и одавде прихвате 6. дивизију кад буде прелазила преко Лима, а 8. црногорску бригаду на простор Горње и Доње Јабланице да дјелује према комуникацији Увац—Добрун—Вардиште—Мокра Гора.

Прва пролетерска дивизија послје тешких борби са Бугарима на правцу Златибора (Петрова Гора—Палисад) потпуно разбија један батаљон 24. бугарске дивизије, избацивши му из строја неколико стотина војника и официра. Остаци непријатеља одбачени су према Ужицама. Послије овог успјеха 1. пролетерска је почетком септембра кренула према Чајетини и Ваљеву. Овдје је у њен формацијски састав укључена, одлуком Врховног штаба, 8. црногорска бригада из састава 37. дивизије. У то вријеме на Златибор пристиже и 6. личка дивизија и повезује се са јединицама 1. пролетерске које су напуштале рејон Златибора у покрету према западној Морави.

Посљедњих дана августа 1944. године (26—31. августа), јединице 37. дивизије водиле су борбу (3. и 4. бригада) на десној и лијевој обали Увца око Нове Вароши: 4. бригада са Нијемцима и четницима (26—27. августа) на линији Негбина—Бураћа, а затим са непријатељском колоном која је продрла комуникацијом Ужице—Кокин Брод. Дијелови ове дивизије (3. и 4. бригада) врше

напад (30. и 31. августа) на непријатеља у овом рејону (сектор Ојковица—Бурађа), који је пружио жилав отпор, а затим се повукао у правцу Амзића и Нове Вароши на лијеву обалу Увца и утврдио на положајима око Нове Вароши. Непријатељ је претрпио у овој борби знатне губитке, али су и губици наших јединица били високи — око 30 мртвих и рањених. Наредних дана (5—6. септембра) јединице 3. санџачке бригаде извршиле су напад на непријатеља на овим положајима и принудиле га да се у нeredу повуче из Нове Вароши у правцу Бистрице и Златара, па су наше јединице ушле у Нову Варош, дошавши до већег плијена и нанијевши непријатељу веће губитке у мртвим, рањеним и заробљеним.

Послије ослобођења Нове Вароши 3. и 4. бригада 37. дивизије пребацују се на простор Мокра Гора—Вардиште—Бијело брдо—Штрпци, одакле нападају дијелове 7. СС дивизије и везују их за себе, обезбјеђујући даље продирање 12. ударног корпуса из рејона пл. Таре у дубину Србије, по плану Врховног штаба. Зато је 5. санџачка бригада добила задатак да затвори правац Нова Варош—Јасеново—Љубиш, да извића правац Чигота—Гостиље и затвара правац Алин поток—Рожанство—Ужице. Ова бригада се налазила на простору Негбина—Доброселица (два батаљона) и на простору Партизанске Воде—Палисад—Оштра коса (два батаљона). Њој је стављено у задатак да у Рибници организује примање помоћи од савезника коју су они слали авионима и да руши пут Ужице—Чајетина.

Трећа и 4. санџачка бригада су, по избијању на територију која им је одређена нападе (8/9. септембра) непријатељеве положаје на линији Мокра Гора—Вардиште—Бело брдо и дјелимично га потиснуле са неких положаја.

Врховни штаб је наредио да се 37. дивизија и даље задржи на сектору Кремна—Вардиште да омогући извлачење 2. ударног корпуса НОВ испод удара њемачке 7. СС дивизије и његов даљи продор у дубину Србије. Она је својом 3. и 4. бригадом све до 12. септембра успјела задржати непријатељеве нападе и нанијети му знатне губитке. Ове двије бригаде 37. дивизије остале

су до краја септембра да дјејствују на десној обали Увца, нападајући свакодневно непријатеља, одбацујући његове нападе и рушећи комуникације у овој области. Истовремено је и њена 5. санџачка бригада дјејствовала на десној и лијевој обали Увца, с тим што су њени дијелови нападали и четнике на правцу Пријепоље, продирући (20. септембра) у овај гарнизон.

Крајем септембра, пошто је непријатељ послије продора 1. пролетерског и 12. ударног корпуса у Србију повукао своје јединице са територије Санџака, остављајући у гарнизонима мање посаде: углавном од муслиманске милиције, четника и шуцполиције (Нови Пазар, Сјеница, Пљевља и Рудо), јединице 37. дивизије су оријентисане према гарнизонима у долини Лима, па су, пошто су претходно разбиле четнике на простору Пријепоље—Душманићи—Градина—Барице—Сељашница, ослободиле Пријепоље (29. септембра). Непријатељ је претрпио знатне губитке на овом простору од јединица 3. и 5. санџачке бригаде. Послије ослобођења Пријепоља јединице ове дивизије су се оријентисале према Пљевљима, гдје се прикупило око 2.000 санџачких четника, које је 3. санџачка бригада напала (1. октобра), потпуно их разбила и ослободила град. Овом нападу на Пљевља садјејствовали су и дијелови 7. црногорске бригаде 3. дивизије, која је била благовремено упућена на овај правац.²¹⁰

210 М. Ђуковић: *Санџак*, Нолит — Просвјета, Београд 1964, стр. 498—502. Р. Кнежевић, *Борбе 37. дивизије*, Београд 1950, стр. 61—69.